

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 18 * φθινόπωρο 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γιώργος Κεχαγιόγλου, Νέα στοιχεία για τον πεζογράφο Βασίλειο Νικολαΐδη (1.1.1815; - 12.1.1903) [3]. Μια επιστολή του Θεοδόση Νικολάου (4.5.1983) [55] ~ Γλία Χατζηπαναγιώτη - Sangmeister, Ο συντάκτης της γερμανικής μετάφρασης του *Νέα Πολιτική Διοίκησης*. Βιογραφικό σημείωμα για τον Martin Span[n] [13] ~ Δημήτρης Τζιόβας, Για τον Πολυπαθή του Γρ. Παλαιολόγου [18] ~ Πέρσα Αποστολή, Διευκρινιστικά για τον Πολυπαθή [20] ~ Σταύρος Κοντολέων, Ο Ροΐδης και τα αγγλικά κείμενα του Πόε [21] ~ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἡ ἐπικουρία τῶν παπαδιαμαντικῶν μεταφράσεων ἢ συμπληρωματικὴ ἀναίρεση λόγων περὶ αἰμομειξίας [24] ~ Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Νίκος Καζαντζάκης - Γ. Κ. Κασιμπάλης. Αλληλογραφικά τεκμήρια [26] ~ Αλέξης Ζήρας, Αθέλητες σκαριμπικές παρενδυσίες [29] ~ Γιώργος Καλλίνης, Η κατασκευή ενός λογοτεχνικού τύπου· από το «Εκδρομή εις Πόρον» του Α. Ρ. Ραγκαβή στο Λεμονοδάσος του Κοσμά Πολίτη [31] ~ Δημήτρης Καρπούζης, Η «Αρμίδα» του Νίκου Καββαδία και το «Barco: 'Macao'» του Αλέξανδρου Μοντεσάντου [32] ~ Γιώργος Δ. Παναγιώτου, Πραγματολογικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο «Piazza San Nicolo» του Σεφέρη [38] ~ Θωμάς Μπεχλιβάνης, Το υπερμέγεθες ηλιοτρόπιο του Ελύτη ή πώς ο θάνατος φωτίζει [44] ~ Λευτέρης Παπαλεοντίου, Ο Γ. Φ. Πιερίδης, ο Στρ. Τσίρκας και η *Ιουστίνη* του Α. Ντάρελ [49]. Ο Θ. Πιερίδης κρίνει τη *Λέσχη* του Στρ. Τσίρκα [50]. Για τη Βιβλιογραφία λογοτεχνικών μεταφράσεων [66] ~ Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Καμαντέραίνα [54] ~ Λαόνικος Διονυσίου, Ὅκαρίνα [63] ~ Γιάννης Βιολάρης, Μικρο-μεταφραστικό [64] ~ Κ. Γ. Κασίνης, Ἡ βιβλιογραφία τῶν ἐλληνικῶν μεταφράσεων τῆς ξένης λογοτεχνίας [65] ~ Αντώνης Κ. Ηλιάκης, Διορθώσεις-προσθήκες στα *Μικροφιλολογικά Τετράδια 4* [67] ~ Σάββας Μαστραππάς, Ἐνα τραγούδι του Λευτέρη Παπαδόπουλου για την Κύπρο [67]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 18 * φθινόπωρο 2005

Υπεύθυνοι έκδοσης:

Φοίβος Σταυρίδης, Τ. Θ. 40447, 6304 Λάρνακα (τηλ. 24652974,
e-mail: stavride@logosnet.cy.net)

Σάββας Παύλου, Χρυσάνθου Μυλωνά 5, Άγιοι Ομολογητές, 1085 Λευκωσία
(τηλ. 22316667)

Λευτέρης Παπαλεοντίου, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφική Σχολή, Τ.Θ. 20537,
1678 Λευκωσία (τηλ. 22892375, 22338827, e-mail: gpel@ucy.ac.cy, τηλεο-
μοιότυπο 22751383)

§

Εκτύπωση:

Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ., Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοιότυπο 22435698)

§

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη-φθινόπωρο)

Συνεργασίες, αλληλογραφία αποστέλλονται στους υπευθύνους της έκδοσης.

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Επιλέγονται αυστηρώς «μικροφιλολογικά» κείμενα (με ελάχιστες υποσημειώσεις) και αποκλείονται δοκίμια ή ανακοινώσεις ευρύτερου φιλολογικού ενδιαφέροντος. Μικροφιλολογικές συνεργασίες που αναφέρονται σε επιστολικό υλικό δημοσιεύονται μόνον αν συνεισφέρουν στη φιλολογική έρευνα.

Τα δημοσιευόμενα κείμενα δεν εκφράζουν κατ' ανάγκην τις απόψεις των υπευθύνων έκδοσης. Ακολουθούνται το τονικό σύστημα και οι ορθογραφικές ιδιομορφίες του συγγραφέα. Δεχόμαστε δισκέτες κατά προτίμηση σε πρόγραμμα Word για Macintosh. Όσοι χρησιμοποιούν PC, τους παρακαλούμε να σώζουν τα κείμενά τους στη μορφή MS Word ή Rich Text Format.

Ευχαρίστως δεχόμαστε συμπληρώματα για τη Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας, που θα καταχωρίζονται απευθείας στην ηλεκτρονική της μορφή μόλις πάρει τη θέση της στο διαδίκτυο.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Η έκδοση επιχορηγείται από τις
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Νέα στοιχεία για τον πεζογράφο Βασίλειο Νικολαΐδη (1.1.1815; - 12.1.1903)

Γενναιόδωρα δοσμένες πληροφορίες του χαλκέντερου ερευνητή ελληνικών βιβλιοθηκών, αρχείων και ηλεκτρονικών πηγών Λάμπρου Βαρελά, γραπτές ή προφορικές πληροφορίες στέρεων ερευνητριών, των συναδέλφων Βικτωρίας Χατζηγεωργίου-Χασιώτη (μέσω της αδημοσίευτης, ακόμα, επιβλητικής διδακτορικής διατριβής της για τον Στέφανο Ξένο και την εβδομαδιαία λονδρέζικη εφημερίδα του *Ο Βρεττανικός Αστήρ: Δημοσιογραφία, πολιτική και λογοτεχνία*. Ο Στέφανος Ξένος (1821-1894) και ο Βρεττανικός Αστήρ, Θεσσ., Α.Π.Θ., 2003, αλλά και μέσω φωτοτυπιών κτλ.) και Βικτωρίας Καλαντζοπούλου (μέσω ελέγχου για τον εκδότη και τα περιεχόμενα του γαλλόγλωσσου παρισινού περιοδικού *L'Orient*, Οκτ. 1888 κ.ε.), και η φωτοτυπική συνδρομή της εργατικής συναδέλφου του Πανεπιστημίου Πατρών Στέσης Αθήνη, με οδήγηση σε πρόσθετες επιβεβαιώσεις, νέες αναζητήσεις και ορισμένα ευρήματα για τα βιοεργογραφικά του κωνσταντινουπολίτη στρατιωτικού και συγγραφέα Βασίλειου Νικολαΐδη. Είμαι σήμερα σε θέση να δώσω μίαν αρκετά βελτιωμένη και πληρέστερη εικόνα τους.

Ήδη από την περίοδο της εκτύπωσης της μονογραφίας μου *Βασίλειος-Μιλτιάδης Νικολαΐδης, Αλι-Χουρσίντ μπης. Επεισόδιον της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθ., «Νεφέλη» [Η πεζογραφική μας παράδοση, Α' 61], 2001 [στο εξής: *Αλι-Χουρσίντ μπης*], είχα προλάβει να συμπεριλάβω σε υστερόγραφο της «Εισαγωγής», σ. 122, τις τότε πληροφορίες του Α. Βαρελά για στοιχεία που παρείχαν δύο αρκετά κοντινές, χρονολογικά, πηγές, *Ο Βρεττανικός Αστήρ* και το παρισινό *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1866* [=τυπμ. στα τέλη του 1865] του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού (γι' αυτόν τον ενδιαφέροντα και, όπως φαίνεται, πρώιμο σε ειδολογικές και άλλες αναζητήσεις, πεζογράφο και δημοσιογράφο διαθέτουμε σήμερα τη συνθετική έξοχη φιλολογική εργασία του Α. Βαρελά, *Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός. Ο πατροκατάρτος και άλλα αφηγήματα*, Αθ., «Νεφέλη» [Η πεζογραφική μας παράδοση, Α' 62], 2004): οι βιογραφικές πληροφορίες που έδινε ο Βρετός ήταν ένας (ανεπιβεβαιώτος) προσδιορισμός της χρονιάς γέννησης του Β. Νικολαΐδη στα 1817, καθώς και το ότι «διεκρίθη εις την εν Θεσσαλία μάχην της Καλαμπάκας [Μάιος 1854] καθό υπασπιστής του στρατηγού Χατζηπέτρου» και «παρευρέθη και εις τον Κριμαϊκόν Πόλεμον [προφανώς στην πολιορκία της Σεβαστούπολης, τέλη 1854 - Σεπτ. 1855] καθό ακόλουθος του Ρωσσικού στρατού», ενώ οι πιο πολύτιμες εργογραφικές πληροφορίες του ήταν το ότι ο Νικολαΐδης «συνέγραψε γαλλιστί» το «*Un Mari en vacances* (ανωνύμως)» και «υπήρξε συνεργάτης του Βρετανικού Αστέρου, εν ώ υπέγραφεν ενίοτε τα εαυτού άρθρα υπό το όνομα Ιωαννάς [λανθασμένα, αντί: Ιωνάς ή Ιωννάς/Ιωάας, βλ. παρακάτω, 1]». Τότε (Νοέμβριος 2001) είχα προλάβει απλώς να εντοπίσω στη *Bibliothèque nationale de France*, ύστερα από ηλεκτρονική ζήτηση, αντίτυπο του μυθιστορήματος – όπως αποδείχθηκε από επακόλουθη αυτοψία μου και μελέτη «μικροδελτίων» – *Un Mari en vacances par ****... [βλ. παρακάτω, 2. Στον υπότιτλο της έκδοσης πρέπει, βέβαια, να διορθωθεί το τυπογρ. λάθος της «Νεφέλης» *la manuscrit* σε *le manuscrit*]. Παράλληλα, ύστερα από πρόχειρο έλεγχο σώματος του *Βρεττανικού Αστέρου* στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, είχα εντοπίσει πως στην εφ. περιλαμβάνονται «πάμπολλες, μεταφραστικές, χρονογραφικές-διηγηματογραφικές, επιστολικές και ειδησεογραφικές συνεργασίες του Νικολαΐδη, ανυπόγραφες, ψευδώνυμες – Σίμων Ιων(ν)άς, Ησαΐας Μυλωνάς – ή ανυπόγραφες [...] ήδη από το φ. 1, 9.7.1860, και έως το φ. 96, 1.5.1862».

Με επιβεβαιωμένο, πλέον, το κύριο ψευδώνυμο (Σίμων Ιωνάς) του Β.

Νικολαΐδη, όχι μόνον ήταν δυνατός ο αυστηρότερος έλεγχος υποπαραγώγων του χρησιμότητας, κατά τα άλλα, γραμματειακού είδους της φιλολογικής βιογραφίας (όπως η υπερτιμημένη από τη δημοσιογραφική βιβλιοκριτική μονογραφία του προχειρότατου Ζέφυρου Αθ. Καυκαλίδη *Στέφανος Ξένος. Σκηνές από το δράμα του Ελληνισμού σε Ανατολή και Δύση, 1861-1894*, Αθ., Καστανιώτης, 1998, ο οποίος νομίζει, σ. 241, πως Σίμων Ιωνάς είναι διήγημα του Στ. Ξένου, και μάλιστα, σ. 610, σημ. 18, «αυτοβιογραφικό κείμενο-διήγημα του Ξένου, όπου επιτίθεται επώνυμα κατά του υφυπουργού Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας Λάγιαρντ», παραπέμποντας στο φ. 92 του Δ' τόμου, 3.4.1862, του *Βρεττανικού Αστέρος*: δεν πρόκειται παρά για μία από τις συνέχειες της επιφυλλιδικής σειράς του «Σίμωνος Ιωνά»-Β. Νικολαΐδη, «Ο Σίμων Ιωνάς, δεκαπενθήμερος εν Λονδίνω», βλ. παρακάτω, 1), αλλά γινόταν ευκολότερη και η έρευνα εντοπισμού και άλλων, ψευδώνυμων έργων του Β. Νικολαΐδη: το σίγουρο είναι πως ο Σίμων Ιωνάς αποδεσμευόταν πλήρως από τον Στ. Ξένο, με τον οποίο τον μπερδεύει ο Ζ. Καυκαλίδης, παρασύροντας και άλλους ερευνητές και κριτικούς (όπως, π.χ., τη Μ. Θεοδοσοπούλου, εφ. *Το Βήμα*, 10.3.2002: η μόνη άξια λόγου – μα και πάλι μετέωρη, αφού δεν υποστηρίζεται από συγκεκριμένες παραπομπές στις πηγές της – πληροφορία της μονογραφίας του Ζ. Καυκαλίδη, που διαπρέπει και στη σιωπηρή οικειοποίηση του μόχθου προηγούμενων του μελετητών, είναι πως, όταν, ύστερα από την πτώση του Όθωνα, ο Στ. Ξένος «αποφασίζει να συστήσει το φιλελληνικό κομιτάτο του με Άγγλους φιλέλληνες και βουλευτές», «στέλνει [...] στην Ελλάδα το λοχαγό Νικολαΐδη για να συναντηθεί με την ελληνική κυβέρνηση και να μεθοδεύσει το θέμα του κομιτάτου», σ. 302). Έτσι, επακόλουθες αθηναϊκές και θεσσαλονικιώτικες έρευνες του Λ. Βαρελά εντόπισαν αντίτυπα ενός μεταγενέστερου, ελληνόγλωσσου μυθιστορημάτων του Σίμωνος Ιωνά (*Η Κοσμοπολίτις ή Περιήγησις Αθιγγανίδος εν Ευρώπη και Ασία...*, βλ. παρακάτω, 3), το οποίο, όπως διαπίστωσα, έχει πολλά σημεία επαφής με το γαλλόγλωσσο *Un Mari en vacances...*: είχα την τύχη όχι μόνον να εξετάσω με αυτοψία ένα από τα αντίτυπα του μυθιστορηματος (σώθηκαν περισσότερα, όπως θα δούμε παρακάτω), στη Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, μα και να το φωτοτυπήσω χάρη σε απροσδόκητα φιλική εξυπηρέτηση των υπευθύνων.

Παράλληλα, η Β. Καλαντζοπούλου ερεύνησε με αυτοψία, ύστερα από παράκλησή μου, τα περιοδικά της *Bibliothèque nationale de France* και διαπίστωσε πως είχα λάθος να πιθανολογώ πως ο Β. Νικολαΐδης ήταν εκδότης της παρισινής «εβδομαδιαίας ελληνογαλλικής επιθεώρησης ... *Ανατολή*» (*Αλι-Χουρσίντ μπες*, σσ. 66-68): το περιοδικό αυτό, *L'Orient. Revue franco-hellénique, organe special des intérêts grecs*, είχε διευθυντή έναν άλλο γνωστό έλληνα λόγιο του Παρισιού, τον Ν. Νικολαΐδη (*Nicolaidès*).

Από την άλλη, ο Λ. Βαρελάς διευκρίνισε, με έρευνα στο Ληξιαρχείο του Δήμου Αθηναίων, την αιτία και την ημερομηνία θανάτου του «αποστράτο ταγματάρχου του μηχανικού» Β. Νικολαΐδη (αριθ. πράξεως 56/ΣΤ/1903: «ένεκεν βρογχοπνευμονίας», 12.1.1903 – αντί για 10.1.1903 που έδιναν άλλες πηγές, όπως, π.χ., το «Λεξικόν τών από την ανεξαρτησίαν και εντεύθεν διατελεσάντων και μετασχόντων των πολέμων αξιωματικών ξηράς, θαλάσσης και χωροφυλακής», παράρτ. της *Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαιδείας*, τ. Ε', Αθ. 1929, σ. 96: «Νικολαΐδης Βασίλειος: ταγμ. πυροβ. [λανθασμένα, αντί: Μηχανικού] γεν. το

1815 εν Κων/πόλει, απεστρ. 24 Δ/βρ. 1868 [και όχι 24.12.1866 όπως έδιναν δημοσιεύματα της Μ. Θεοδοσοπούλου, που ακολούθησα και εγώ σε ποικίλους συλλογισμούς μου, βλ., πρόχειρα, και *Αλι-Χουρσίντ μπης*, σ. 9, σημ. 3] και απεβ. 10 Ιαν. 1903», καθώς και άλλα βιογραφικά στοιχεία του (όπως, π.χ., το ότι, όταν πέθανε, ήταν 87 χρονών – κάτι που μας ανάγει σε χρονία γέννησης 1816 ή, καλύτερα, αφού ξέρουμε πως γεννήθηκε την 1η Ιανουαρίου, στη χρονία 1.1.1815 – και κατοικούσε στην ενορία των Αγίων Αναργύρων στην Αθήνα).

Από τα φωτοτυπημένα στοιχεία που είχε την καλοσύνη να μου στείλει η Στ. Αθήνη (χρήσιμες για τον Β. Νικολαΐδη σελίδες της διδακτορικής διατριβής του Α. Καστάνη, *Η στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, 1828-1834*, Ιωάννινα 1995, σσ. 245 κ.ε., 256), φωτίζονται όψεις της περιόδου 1830 κ.ε., όπως η είσοδος του Β. Νικολαΐδη στην («πολεμική») σχολή [της Αίγινας] κατά το σχολικό έτος 1830-1831: τάξη ΙΙΙβ (=«Τρίτη Τάξη (μικρότερη) β Τμήμα (κλάση)»), η μαθητεία του έως και την αποφοίτησή του (ως ανθυπασπιστή του Μηχανικού) το 1836, οι δύο πρώτες – και μόνον – εξελίξεις του στη στρατιωτική ιεραρχία, σε ανθυπολοχαγό το 1839 και σε υπολοχαγό το 1844, και η δραστηριότητά του στη Δημόσια Υπηρεσία Έργων (Γραμματεία Έσωτερικών): τοπογραφικά και πολεοδομικά σχέδια για τη νέα πρωτεύουσα, την Αθήνα, και για άλλες πόλεις και κωμοπόλεις του ελλαδικού κράτους. Από όλα αυτά φαινόταν καθαρότερα: αφενός ότι η «μετατόπιση» της χρονολογίας γέννησης του συγγραφέα κατά έξι ολόκληρα χρόνια στο εν μέρει αυτοβιογραφικό, και λογοτεχνικά εξοχότερο έργο του, τον *Αλι-Χουρσίντ μπη*, υπάκουε τόσο σε μυθοπλαστικές ανάγκες του όσο, ίσως, και σε παρόρμηση αλληλέγγυης σμίκρυνσης ή και εξάλειψης της ηλικιακής διαφοράς που τον χώριζε από «συμμαθητές» του στην ίδια «πολεμική»/στρατιωτική σχολή, και, αργότερα, φίλους του και συντεχνίτες του στα γράμματα, όπως ο επίσης «ετερόχθων» Στ. Ξένος (γενν. 1821) και ο ενδεχομένως «ετερόχθων» – αν γεννήθηκε στη Μολδοβλαχία – Αχ. Λεβέντης (γενν. 1819) αργότερα έγινε και αυτός περιστασιακός συνεργάτης του *Βρετανικού Αστέρως*, αλλά μόνο με άτεχνα στιχογραφήματα· αφετέρου ότι από τα τέλη του 1868 κ.ε., δηλ. ύστερα από την αποστράτευσή του, ο Β. Νικολαΐδης είχε τόσο τον χρόνο όσο και πρόσθετους (ίσως και οικονομικούς) λόγους για να «αναλώνει» τη συγγραφική και εκδοτική του δραστηριότητα και σε χρηστικές-βιοποριστικές προσπάθειες (όπως, π.χ., η παρισινή *Ακολουθία της θείας λειτουργίας...*, 1.1.1869, και, πολύ αργότερα, η παρισινοβενετσιάνικη *Σειρά πλήρης Γαλλικής Γραμματικής...*, 1882).

Με τα στοιχεία που ανακοινώνονται παρακάτω δεν τερματίζεται, φυσικά, η έρευνα. Θα ήθελα να τονίσω πως χρειάζεται να συνεχιστούν οι προσπάθειες για μια πληρέστερη διασάφηση των βιοεργογραφικών του Β. Νικολαΐδη, μα και για μια πρώτη ικανοποιητική περιγραφή του ανθρώπινου (συγγραφικού και πνευματικού) κύκλου του (η περιγραφή τέτοιων «κύκλων/ομάδων» αποτελεί επείγουσ ζητούμενο των προσωπογραφικών-ιδεολογικών ερευνών για τον ελληνικό 19ο αι., και είναι τουλάχιστον παράδοξο το ότι, σήμερα, ελάχιστα προωθείται από τα δήθεν «συνθετικά», στην πραγματικότητα όμως κάμποσο νωθρά και επαναπαυμένα, «δημαράκια», που, κατά τα άλλα, δεν παύουν να κόπτονται για την πιστή τήρηση των ιστορικομενταλιστικών επιταγών τού γκουρού τους). Αυτό σημαίνει πως δεν αποκλείεται να μας επιφυλάσσονται και άλλες εκπλήξεις (ίσως, δηλ., και άλλα ψευδώνυμα ή ανώνυμα έργα του, και, σίγουρα, αβιβλιογράφητες συνεργα-

σίες του σε γαλλικά και βελγικά, τουλάχιστον, περιοδικά έντυπα και εφημερίδες). Παράλληλα, απαιτείται και συστηματική αρχαιική έρευνα στο Παρίσι και στη Βενετία, ώστε να χαρτογραφηθούν πληρέστερα οι σχέσεις του Β. Νικολαΐδη με τους εκδοτικούς φορείς και παράγοντες της γαλλικής πρωτεύουσας, αλλά και με την ελληνική κοινότητα της Βενετίας και το τυπογραφείο-εκδοτικό οίκο του «Φοίνικος» (για το οποίο δεν διαθέτουμε, ακόμα, αξιόλογη μονογραφία). Η επιθυμητή κατάληξη θα ήταν μια φιλολογική επανέκδοση και των υπόλοιπων λογοτεχνικών, «παραλογοτεχνικών» και δημοσιογραφικών κειμένων του Β. Νικολαΐδη (που είναι σαφώς ανώτερα σε χιούμορ, ρητορικά παίγνια, νεολογιστική δημιουργικότητα και πολυγλωσση σπιρτάδα από εκείνα πολλών συγχρόνων του), όπως, σίγουρα, των αυτοτελών πεζών *Les Turcs et la Turquie contemporaine...* (1859), *Un Mari en vacances...* (1865), *Η Κοσμοπολίτις ή Περιήγησις Αθιγγανίδος εν Ευρώπη και Ασία...* (1881) και *Ελένη...* (1890), και ευρείας επιλογής από τα μικρότερα, επιστολικά κυρίως (αφηγηματικά, διαλογικά ή δοκιμιακά) κείμενά του, ιδίως της πρώτης περιόδου του *Βρετανικού Αστέρου* (1860-1862, βλ. παρακάτω, 1).

Εδώ περιορίζομαι σε πιο αναλυτική παρουσίαση των νέων στοιχείων που προκύπτουν από μια πρώτη εξέταση των μη αυτοτελών (βέβαιων ή πιθανών) δημοσιευμάτων του Β. Νικολαΐδη στον *Βρετανικό Αστέρα*, καθώς και δύο κατοπινών αυτοτελών λογοτεχνικών εκδόσεών του. Ύστερα από την παρουσίαση αυτή παρατίθεται συνοπτικός ανακεφαλαιωτικός εργογραφικός πίνακας (για μερικά από τα λήμμάτα του βλ. αναλυτικό-τερο και *Αλι-Χουρασίτ μπες*, σ. 26 κ.ε.).

1. Συνεργασίες στον *Βρετανικό Αστέρα*

Α. Επώνυμες συνεργασίες (με τη μορφή πλήρους ή τμηματικής αναδημοσίευσης κειμένων και/ή μεταφράσεών τους):

α. Απόσπασμα ομιλίας/προσφώνησης του Β. Νικολαΐδη (ως λοχαγού του Μηχανικού και εκπροσώπου «του απόντος πρέσβευς» Σπυριδώνος Τρικούπη, 1788-1883) σε τιμητική τελετή των Ελλήνων του Λονδίνου για την έκδοση – «γεν(ν)έθλια» – του *Βρετανικού Αστέρου*, τ. Α, αριθ. φύλλου 6 (16.8.1860) 158.

β. Αναδημοσίευση του γαλλικού πρωτοτύπου (πρωτοδημοσ. στην εφ. *Le Nord* των Βρυξελλών, 19.5.1861) και ελληνικής μετάφρασης ανοιχτής επιστολής διαμαρτυρίας του Β. Νικολαΐδη προς τον βρετανό βουλευτή και αργότερα υφυπουργό Εξωτερικών «Λαγιάρδον» (Layard: Λάγιαρτ, μα ταυτόχρονα και πληρωμένον «Laiar» καυτηριάζεται η στάση του στο ζήτημα των Επτανήσων και η φιλοτουρκική πολιτική του, εμφανής σε λόγο του στη Βουλή των Κοινοτήτων, δημοσ. στους *Times* της 8.8.1861), τ. Β', φ. 46 (23.5.1861) 482-483.

γ. «Αποσπάσματα εκ της “Συγχρόνου Τουρκίας” του λοχαγού Κυρίου Β. Νικολαΐδου, τόμ. ά., σελ. 5.» («μεταφρασμένο» απόσπασμα, «*Η τριχυμία*», από το *Les Turcs et la Turquie contemporaine...*), τ. Δ', φ. 92 (2.4.1862) 222. «Αποσπάσματα εκ της “Συγχρόνου Τουρκίας” του λοχαγού Κυρίου Β. Νικολαΐδου, τόμ. ά., σελ. 211.» («μεταφρασμένο» απόσπασμα, «*Μικρά τις δίκη*», από το *Les Turcs et la Turquie contemporaine...*), φ. 96 (1.5.1862) 279. «Αποσπάσματα, Εκ της “Συγχρόνου Τουρκίας” του λοχαγού Κ. Β. Νικολαΐδου, Τόμ. ά., σελ. 177. (Μεταφρασθέν εκ του γαλλικού υπό Λ. Κ.)» («μεταφρασμένα» αποσπάσματα, «*Αιτία των εν Τουρκία σφαγών*», «*Απάντησις ποιμένος Έλληνας*», «*Διάλογοι*», από το *Les Turcs et la Turquie contemporaine...*), φ. 99 (22.5.1862) 334.

Β. Ψευδώνυμες συνεργασίες (συνήθως με τη μορφή επιστολικού «φιλολογικού πο-πουρί», δηλ. ανταποκρίσεων, ταξιδιωτικών εντυπώσεων ή χρονογραφημάτων, που κάποτε συνιστούν ή εμπεριέχουν αφηγήσεις ονείρων, διαλόγους, πολιτικό δοκίμιο κτλ.):

α. Με υπογρ. Σίμων Ιωνάς (από το ευαγγελικό όνομα του μαθητή-αποστόλου Σίμωνος Πέτρου, υιού [βαρ] Ιωνά, και προφανώς με αφετηρία τις αγωνιώδεις ερωτήσεις τού Κατά Ιωάννην, 21.15-17: «Σίμων Ιωνά, αγαπάς/φιλείς με;». Δύο φορές, προφανώς από τυπογρ. παραδρομή, αντί

«Ιωνάς» τυπώνεται στην εφ. «Ιωννάς», και μία «Ιωαας» (με κεφαλαία). Θυμίζω πως Σίμων ονομάζεται και ο πλαστός, πιθανότατα, «μυθιστορηματικός» μοναχός που συνοδεύει τα δύο κύρια πρόσωπα του γαλλό-γλωσσου οδοιπορικού *Les Turcs et la Turquie contemporaine...* στις μακεδονικές περιηγήσεις τους· σημειώνω, επίσης, πως η απήχηση των κειμένων του συγγραφικού αυτού ψευδωνύμου, ιδίως των σατιρικών-ευθυμογραφικών και όσων επικεντρώνονται στις σχέσεις των δύο φύλων, βλ. και παρακάτω, 2, πρέπει να ήταν αρκετή στο κοινό των λογίων της εποχής, αφού, σύμφωνα με πληροφορία του Λ. Βαρελά, ο πιθανότατα Κωνσταντινουπολίτης Ιωάννης Βερβέρης αναφέρεται, στο αυτοβιογραφικό-σατιρικό πεζό του *Νεανικαί αναμνήσεις ή Τα όργια του εις Σμύρνην ταξιδιού*, Αθ. 1877, σ. 31, στον Σίμωνα Ιωνά και τις συνεργασίες του στον *Βρεττανικό Αστέρα*: χρειάζεται να ελεγχθούν και άλλα πεζά του Βερβέρη):

«Ταχυδρόμος των Παρισίων» (μακρά, και μάλλον ολοκληρωμένη, αφού καταλήγει σε πολιτικό δοκίμιο εξημένου ρητορικού ύφους, σειρά επιστολικών συνεργασιών με μορφή τακτικής επιφυλλίδας· κείμενα που παρουσιάζονται γραμμένα-σταλμένα από το Παρίσι συνήθως την προηγούμενη τής κυκλοφορίας της εφ., αλλά κάποτε δημοσιεύονται με μεγάλη καθυστέρηση, εξηγούμενη ή μη. Ο Σίμων Ιωνάς παρουσιάζεται ως εικοσιτετράχρονος σπουδαστής στο Παρίσι): τ. Α', φ. 1 (9.7.1860) 11-12 (επιστολή γραμμ. 8.7.1860)· φ. 2 (19.7.1860) 38-39 (επιστολή γραμμ. 18.7.1860)· φ. 3 (26.7.1860) 70 (γραμμ. 26.7.1860)· φ. 4 (2.8.1860) 99 (γραμμ. 1.8.1860)· φ. 7 (23.8.1860) 179 (γραμμ. 22.8.1860· η μεγάλη χρονική απόσταση από την προηγούμενη επιστολή αποδίδεται σε απουσία-ταξίδι στις Βρυξέλλες)· φ. 8 (30.8.1860) 210-211 (γραμμ. 29.8.1860)· φ. 12 (27.9.1860) 318 (γραμμ. 26.9.1860)· φ. 13 (4.10.1860) 338-339 (γραμμ. 3.10.1860· παρουσιάζεται ως συνέχεια της προηγούμενης)· φ. 23 (13.12.1860) 582-583 (γραμμ. 29.11.1860, υπογρ. «Ιωννάς»)· φ. 24 (20.12.1860) 602-603 (γραμμ. 19.12.1860)· τ. Β', φ. 26 (3.1.1861) 14 (γραμμ. 26.12.1860)· φ. 33 (21.2.1861) 178-180 (γραμμ. 20.2.1861, υπογρ. «Ιωννάς»)· φ. 34 (28.2.1861) 202-203 (γραμμ. 27.2.1861)· φ. 39 (4.4.1861) 322-323 (γραμμ. 3.4.1861)· φ. 41 (18.4.1861) 370-371 (γραμμ. 17.4.1861)· φ. 42 (25.4.1861) 395 (γραμμ. 24.4.1861).

«Επιστολαί Σίμωνος Ιωνά» (μικρή και κομμένη απότομα, παρά την υπεσχημένη συνέχεια, σειρά τεσσάρων επιστολικών συνεργασιών, «κατά μίμηση» των Επιστολών των Αποστόλων και με σαφώς αφηγηματικό περιεχόμενο· κείμενα που παρουσιάζονται γραμμένα-σταλμένα από τη Βιέννη και την Πράγα, και απευθύνονται τα δύο πρώτα στον «κ. Παντιάν», ίσως τον χιώτη μεγαλέμπορο του Λονδίνου και «γενικόν πρόξενον της Ελλάδος» Παντιά Σ. Ράλλη, τα δύο τελευταία, ύστερα από τα οποία θα ακολουθούσε και άλλο από/για την Πράγα, στον «κ. Γερωνίκον»): «Επιστολή του Σίμωνος Ιωνά», τ. Β', φ. 51 (27.6.1861) 607, 610 (γραμμ. «Εν Βιέννη (της Αυστρίας δηλονότι) τη 24η Ιουνίου, 1861. Εκ του ξενοδοχείου τού Goldenen Lamm, ό εστί του χρυσού αμνού, εν τω προαστείω Λεοπόλδ Στατ.»): «Επιστολή Σίμωνος Ιωνά προς τον πρεσβύτερον αυτού φίλον Κ. [=κ.] Παντιάν», Γ', φ. 58 (8.8.1861) 94 (γραμμ. «Εν Πράγα της Βοεμίας, τη 8 Ιουλίου 1861. Εν τω ξενοδοχείω της Σαξωνίας, Χιβερνεγγάσσε, δωμάτιον αρ. 3.»): «Επιστολή Β' Σίμωνος Ιωνά προς τον πρεσβύτερον αυτού φίλον Κ. [=κ.] Γερωνίκον», φ. 63 (12.9.1861) 170-171 (γραμμ. «Εν Πράγα της Βοεμίας, τη 4η σεπτεμβρίου 1861. Εν τω ξενοδοχείω της Σαξωνίας, οδός Χιβερνεγγάσσε, Δωμάτιον αρ. 3, πρώτον πάτωμα.»): «Γ' Επιστολή Σίμωνος Ιωνά. Προς τον πρεσβύτερον αυτού φίλον Κ. [=κ.] Γερωνίκον», φ. 64 (19.9.1861) 187 (γραμμ. «Εν ΠΡΑΓΑ της Βοεμίας, τη 16η σεπτεμ. 1861. Εν τω ξενοδοχείω της Σαξωνίας, οδός Χιβερνεστράσσε, Δωμάτιον αρ. 3, πρώτον πάτωμα.»), υπογρ. «ΙΩΑΑΣ»).

«Ο Σίμων Ιωνάς, δεκαπενθήμερος εν Λονδίω» (μικρή και κομμένη απότομα, παρά την υπεσχημένη συνέχεια, σειρά τεσσάρων επιστολικών συνεργασιών-συνεχιών· στον τίτλο της τελευταίας συνέχειας, από παραδρομή: «Λονδνίω»): τ. Δ', φ.

92 (3.4.1862) 210-211 (ως λόγος – πρόσχημα; – της πολύμηνης απουσίας του «Σίμωνα Ιωνά» από τις στήλες της εφ. προβάλλεται «απουσία» του στην Αμερική)· φ. 93 (10.4.1862) 226· φ. 94 (17.4.1862) 242· φ. 96 (1.5.1862) 275.

β. Με υπογρ. Ησαΐας Μυλωνάς (επιστολική ανταπόκριση, με αφετηρία το κείμενο του Στ. Ξένου «Αι παραμοναί των Χριστουγέννων εν Λονδίνω», τ. Α', φ. 25, 27.12.1860, σσ. 628-631, και σε παιγιδιάριχο διάλογο με τον Σίμωνα Ιωνά – ο Ησαΐας Μυλωνάς τον αναφέρει ως γείτονά του στο Παρίσι. εν τω όνομα Ησαΐας Μυλωνάς αναφέρεται στον «Ταχυδρόμο των Παρισίων» του Σίμωνα Ιωνά, τ. Β', φ. 34, 28.2.1861, σσ. 202-203): τ. Β', φ. 26 (3.1.1861) 14-15 («Τα Αι-Βασιλειάτικα εν Παρισίοις»).

γ. Με υπογρ. Ιερόθεος Κασανδρεύς (επιστολική ανταπόκριση, με έντονο αντιρωμαιοκαθολικό/αντιπαπικό και αντικληρικαλιστικό πνεύμα· το «Κασανδρεύς» μάλλον αντί «Κασσανδρεύς»: δεν ξέρω αν υπόκειται πρόθεση συσχετισμού με την αγιορείτικη «Ορθοδοξία» ή τον σύγχρονο αθηναίο εκδότη του Κ. Ν. Σάθα και του Ε. Ροΐδη Ιωάννη Κασσανδρέα, με την Κασσάνδρα Χαλκιδικής ή με την ομηρική Κασσάνδρα): τ. Β', φ. 40 (9.5.1861) 450-451 (γραμμ. «Ρώμη. Τη 5η Μαΐου 1861 [η τεσσαρακοστή επέτειος του θανάτου του Ναπολέοντα Α' ίσως επιλέγεται ηθελημένα]. [Ιδιαιτ. αλληλογραφία του Βρεττανικού Αστέρως.]).

Γ. Ανώνυμες συνεργασίες (αφενός με τη μορφή «δικαστικού» ρεπορτάζ και ανάλογων χρονογραφημάτων, δηλ. αναπλασμένης μεταφοράς δικαστικών πρακτικών ή στιγμιοτύπων κτλ. από αντίστοιχα εξειδικευμένα γαλλικά περιοδικά έντυπα, όπως, π.χ., η μακροβιότατη παρισινή *Gazette des tribunaux*, 1825 κ.ε., ή άλλες αντίστοιχες, παρισινές – π.χ. *L'Audience. Journal général des tribunaux...*, 1839 κ.ε. – ή επαρχιακές γαλλικές, πηγές, βλ., πρόχειρα, Β. Καλαντζοπούλου, «Α. Ρ. Ραγκαβή “Αι φυλακαί ή η κεφαλική ποινή”. Κοινωνικά και γραμματολογικά συμφραζόμενα των απαρχών της λογοτεχνίας μας», *Κονδυλοφόρος* 3, 2004, σσ. 29-30, αφετέρου με τη μορφή «αναμίκτων» – «συμμίκτων», δηλ. ειδήσεων και ανεκδότων ποικίλης ύλης – και «διαφόρων»/«ποικίλων» – *faits divers* –, ή άλλων σημειωμάτων-σχολίων, ταξιδιωτικών κειμένων, μεταφρασμένης διηγηματογραφικής και άλλης ύλης από γαλλόγλωσσες πηγές, ή πολιτικών και άλλων ανταποκρίσεων ή επιστολών από το Παρίσι-Γαλλία και, σπανιότερα, από τις Βρυξέλλες: τα κείμενα των τελευταίων κατηγοριών – «διάφορα», σημειώματα-σχόλια, ταξιδιωτικά, μεταφράσεις διηγημάτων, μελετών, επιστολών κτλ., καθώς και αρκετά από τα κείμενα πολιτικής κτλ. ειδησεογραφίας – είναι και εκείνα που δεν μπορούν, για τω ώρα, να προσγραφούν με απόλυτη ή αρκετή ασφάλεια στον Β. Νικολαΐδη, αφού, σε ό,τι τουλάχιστον αφορά τέτοια ερανήσματα και ιδίως τις επισκοπήσεις του τύπου, ο «συντάκτης» του *Βρεττανικού Αστέρως* Στ. Ξένος ομολογεί συχνότατα πως προχωρεί σε περικοπές, πολλές φορές μάλιστα δραστικές, και δεν αποκλείεται να μεταβάλλει και το ύφος τους· σημειώνω, πάντως, ότι, ενώ το Παρίσι είναι μία από τις πόλεις άφιξης/κυκλοφορίας της εφ., αλλά και ο χώρος που τροφοδοτεί τακτικότερα την ειδησεογραφία των πολιτικών πληροφοριών της τακτικής στήλης «Γαλλία», πολλών άλλων στηλών της εφ., αλλά και της «ιδιαιτέρας» αλληλογραφίας» του *Πολιτικού Παραρτήματος του Βρεττανικού Αστέρως*, πουθενά στην εφ., ούτε στην πρώτη σελίδα της ούτε αλλού, δίνεται όνομα «πράκτορος»-ανταποκριτού στο Παρίσι, οπότε το πιθανότερο είναι πως τον ρόλο αυτό, σε όλη την πρώτη περίοδο της εφ., τον έπαιζε ανεπίσημα/κεκαλυμμένα – αφού ήταν, ακόμα, αξιωματικός εν ενεργεία και συνδεόταν, προφανώς μέσω της ιδιότητας του «στρατιωτικού ακολούθου», με το ελληνικό «γενικόν προξενεϊόν»/πρεσβεία του Παρισίου – ο πολύγλωσσος και, απ' ό,τι φαίνεται, εργατικότατος Β. Νικολαΐδης που είχε πολλές δυνατότητες πρόσβασης στον γαλλικό και διεθνή τύπο, άμεσης ενημέρωσης, μετάφρασης-απόδοσης και γρήγορης αποστολής πληροφοριών. Από το σύνολο των παραπάνω βέβαιων ή περισσότερο και λιγότερο πιθανών συνεργασιών του Β. Νικολαΐδη (τα κριτήρια είναι, αναγκαστικά, κάποιες εσωτερικές ενδείξεις και ορισμένα εμφανή ή παραπλήσια γνωρίσματα γλώσσας και ύφους), περιορίζομαι στη σημείωση και, σπορα-

δικά, στον ιδιαίτερο τονισμό όσων μπορούν να διεκδικήσουν πιο εύλογα μια τέτοια απόδοση):

α. «Δικαστικά Γαλλίας» (με έμφαση όχι στο ρεπορτάζ των πολιτικών δικών ή των δικών κακουργιοδικείου – που δεν λείπει από την εφ., αλλά αντιπροσωπεύεται από μεταφράσεις-περιλήψεις ρουτίνας, οι οποίες δεν έχουν πάντα όλα τα εχέγγυα ώστε να αποδοθούν στο ύφος του Β. Νικολαΐδη–, μα σε περίεργα και, κάποτε, σπαρταριστά στιγμιότυπα πλημμυριοδικείων και, κυρίως, πταισματοδικείων, ιδίως του Παρισιού: «Πταισματοδικείον (των) Παρισίων»): από τις μάλλον βέβαιες ή πιθανές συνεργασίες σημειώνω, π.χ., τα κείμενα των τ. Α', φ. 7 (23.8.1860) 183· φ. 8 (30.8.1860) 218-219· φ. 9 (6.9.1860) 246-247· φ. 10 (13.9.1860) 266-267· φ. 11 (20.9.1860) 294-295· φ. 16 (25.10.1860) 415, 417-418· φ. 17 (1.9.1860) 435 («Μία χήνα ένα γεύμα»): φ. 18 (8.11.1860) 470-471 (ίσως και το «Χαρτοπαίξια εν Παρισίοις»): τ. Β', φ. 30 (31.1.1861) 119 («Πταισματοδικείον Λυώνος»): φ. 47 (30.5.1861) 526-527 («Πταισματοδικείον του Σχιαρλβιλ»): φ. 48 (6.6.1861) 544 («Πταισματοδικείον Λουγδούνου»): τ. Δ', φ. 96 (1.5.1862) 286 (παρουσιάζεται να αντλεί από τη γαλλική εφ. Πατρίς), κ.ά., ενώ από τις πιο αμφίβολες τα κείμενα των τ. Α', φ. 1, 9.7.1860 («Δίκη γνωστής κλεπταποδόχου»), σ. 14· φ. 7 (23.8.1860) 182-183 (εκτός από το «Πταισματοδικείον Παρισίων»): τ. Β', φ. 29 (24.1.1861) 94-95 («Τουρκικόν στρατοδικείον εν Βηρωτώ...»), 95-96 («Πταισματοδικείον Βελλέως...»): φ. 30 (31.1.1861) 98-99 («Γαλλίς απατεών»): φ. 44 (9.5.1861) 454-455 («Έφετεϊόν Λουγδούνου»): τ. Δ', φ. 91, 27.3.1862, σ. 206 («Κεφαλική ποιή του Δυμολλάρδ»), κ.ά.: πρβ., ίσως, και ανάλογα κείμενα στα φύλλα 2 (19.7.1860), 3 (26.7.1860), 5 (9.8.1860), 6 (16.8.1860), 12 (27.9.1860), 19 (15.11.1860), 21 (29.11.1860), 27 (10.1.1861), 28 (17.1.1861), 68 (17.10.1861), 96 (1.5.1862), κ.ά.

β. «Ανάμικτα» (με διασύνδεση, κάποτε, με τα «Δικαστικά Γαλλίας»: μερικές συνεργασίες ανακαλούν το ξεχωριστό ύφος μα και τη θεματική του Β. Νικολαΐδη, αν και τα περισσότερα κείμενα της στήλης αυτής πρέπει να ανήκουν στον Στ. Ξένο: δεν είναι δυνατόν να διαφανεί εύκολα το αν ο «συντάκτης» της εφ. αλλοιώνει υφολογικά, και εδώ, και άλλες «γαλλόθεμες» κτλ. συνεργασίες που ενδέχεται να ανήκαν στον Β. Νικολαΐδη): π.χ. τ. Α', φ. 9 (6.9.1860) 242· φ. 10 (13.9.1860) 259· φ. 15 (18.10.1860) 390· φ. 21 (29.11.1860) 530, τ. Γ', φ. 68 (17.10.1861) 250-251 («Μη δακρύξης αν μορής», «Μη γελάς αν μορής», «Ελειποθύμηση», «Πατρίς και έρωας» – η δράση τοποθετείται στη Βενετία), κ.ά.

γ. «Διάφορα»/«Ποικίλα» (ισχύουν τα ίδια με τα «Ανάμικτα»): π.χ. τ. Α', φ. 8 (30.8.1860) 217· τ. Β', φ. 51-52 (27.6.1861) 614 («Άμιλλα εις επιτυχίαν θέσεως», αντλημένο από βελγική εφ.): τ. Δ', φ. 99 (22.5.1862) 326-327, ενώ πιο αμφίβολα φαίνονται κάποια «γαλλόθεμα» κτλ. κείμενα των τ. Α', φ. 11 (20.9.1860) 286 («Ποικίλα»): φ. 21 (29.11.1860) 542· τ. Β', φ. 29 (24.1.1861) 82 («Μέθυσός τις κλειδοποιός»): φ. 41 (18.4.1861) 371-372· φ. 44 (9.5.1861) 443 («Βροχή ιχθύων», «Κλεπταποδόχος κρινολίνας», «Βουλευτής και ταύρος», κ.ά.): φ. 45 (16.5.1861) 470 («Κρινολίνα φονεργάτις», «Ο δικηγόρος λοχαγός», «Γάμος και βάπτισμα»): τ. Γ', φ. 65 (26.9.1861) 203 («Άνδρες και γυναίκες»): φ. 78 (26.12.1861) 406 («Αμοιβαία εξαπάτησις»), τ. Δ', φ. 93 (10.4.1862) 230, κ.ά.

δ. Σημειώματα-σχόλια, ταξιδιωτικά, μεταφράσεις διηγημάτων, μελετών ή επιστολών κτλ. (πολύ αμφίβολη κατηγορία: τα περισσότερα από τα κείμενα της κατηγορίας αυτής πρέπει να ανήκουν στον Στ. Ξένο, ή και σε άλλους γαλλομαθείς συνεργάτες της εφ.): π.χ. τ. Α', φ. 14 (11.10.1860) 366 («Δύο λέξεις περί του πονήματος του λοχαγού Κ. [=κ.] Γ. Χαντσερή», που σχολιάζει [...] στρατιωτική ορολογία του, σε αντιπαράταξη με την ορθότερη «αυτομαθούς [...] λοχαγού Βουζαντίου»), 374 («Γεννηθείς να ήμα άνθρωπος, απέθανα μπακάλης», «Επιβλαβής θησαυρός»): φ. 15 (18.10.1860) 388 («Θερινή εν Δανιμαρκία περιήγησις»): τ. Β', φ. 40 (11.4.1861) 353 (μετάφραση γαλλόγλωσσων χρηστικών οδηγιών για «σκοπέυσιν», «σκοποσκολή» και «σκοποδιδασκάλους» «ως ωφελίμους τω ελληνικώ στρατώ»): φ. 47 (30.5.1861) 511 (μετάφραση αντικληρικαλιστικής επιστολής του «Εδμόνδ Αβούτ», πρωτοδημοσ. σε παρισινή εφ.): τ. Γ', φ. 59 (15.8.1861) 106-107 (μετάφραση επιστολής του «Λέοντος Πλε», πρωτοδημοσ. σε παρισινή εφ.): φ. 65

(26.9.1861) 198-199 («Η κόρη των αγρών», μετάφραση διηγήματος), τ. Δ', φ. 87 (27.2.1862) 131 («Μονομαχία δι' αυτοχειριάσεως», μετάφραση διηγήματος).

ε. Ειδησεογραφικές στήλες «Γαλλία», «Γαλλία. (Ιδιαιτ. αλληλογραφία του Βρετανικού Αστέρως.)», κ.ο.κ. (αρχικά στο κυρίως σώμα τής εφ., κατόπιν στο Πολιτικόν Παράρτημά της): η στήλη «Γαλλία» ξεκινά ήδη από τον τ. Α', φ. 1 (9.7.1860), σ. 2, και συνεχίζεται έως το τέλος του τ. Β', φ. 51-52 (27.6.1861) 602-603 (κατόπιν φαίνεται να μεταφέρεται στο Πολιτικόν Παράρτημα, τ. Γ', φ. 53, 4.7.1861, σ. 14 (δics), κ.ε.): μερικά εκτενέστερα κείμενα, όπως, π.χ., τ. Β', φ. 46 (23.5.1861) 486-487 και φ. 47 (30.5.1861) 506-507, 510-511, θυμίζουν πιο «αλώβητο» ύφος Β. Νικολαΐδη: για τη στήλη «Γαλλία. (Ιδιαιτ. αλληλογραφία του Βρετανικού Αστέρως.)», και, στο τέλος: «Γαλλία. (Επιτομή τής ιδιαιτ. αλληλογραφίας του Βρεττ. Αστέρως.)», όπου τα οικεία στον συγγραφέα γνωρίσματα ύφους είναι πολύ περισσότερα, πρβ., π.χ., τ. Β', φ. 43 (2.5.1861) 423 έως και τ. Δ', φ. 92 (3.4.1862, Πολιτικόν Παράρτημα...) 226 (δics) πρβ., ίσως, και τ. Δ', φ. 84 (6.2.1862) 94-95 («Γαλλικά διπλωματικά έγγραφα επί του Ρωμαϊκού ζητήματος»).

2. *Un Mari en vacances...*

Ανώνυμο έργο, παρουσιαζόμενο ως γαλλόγλωσση μετάφραση από τα αγγλικά (μια πρόχειρη ελληνική απόδοση θα ήταν *Σύζυγος εν άδειά*, με πολλές από τις πλούσιες δηλώσεις/συνδηλώσεις του «άδεια»). Τελειωμένο, ίσως και τυπωμένο, στα τέλη του 1864.

Βιβλιογραφική περιγραφή με βάση το μόνο γνωστό, για την ώρα, αντίτυπο της Bibliothèque nationale de France (Tolbiac - Rez-de-jardin - magasin / Y² - 72125, παλιά αρίθμηση: Y² - 519):

Σχ. 180, διαστ. 18X11 εκ., εξώφυλλο χάρτινο, με ένδειξη του βενετικού τυπογραφείου του «Φοίνικος» στην εξωτερική πίσω όψη + ένα προστατευτικό λευκό φ. + 7 φφ. χωρίς αρίθμηση (δύο φφ. με τα στοιχεία του τίτλου στις σελ. recto + ένα φ. με τον ψευδοτίτλο: UN MARI | EN VACANCES στο μέσο της σελ. recto, και σημείωση του παρισινού τυπογραφείου σε μία αράδα στο μέσο της σελ. verso + ένα φ. με προμετωπίδα - μπούστο Γυναίκας με τη λεζάντα: ELLE, δανεισμένο από το τυπογραφικό στοκ τής Imp. Lemercier Paris - στο μέσο της σελ. verso + ένα φ. με τα στοιχεία του τίτλου στη σελ. recto + ένα φ. με την ένδειξη: INTRODUCTION | — | [μία αράδα αποσιωπητικών] | Achetez-le. στο μέσο της σελ. recto + 406 σσ. (405 σσ. κυρίως κειμένου + μία σ. με πίνακα περιεχομένων/κεφαλαίων: TABLE DES CHAPITRES).

Στοιχεία σελίδας τίτλου:

UN MARI | EN VACANCES | PAR *** | [λατινικό μότο:] «Mors tua vita mea.» | TRADUIT DE L'ANGLAIS SUR LE MANUSCRIT DE L'AUTEUR | [καλλιγραφικό σήμα/αρχικά του εκδ. οίκου:] M L | PARIS | MICHEL LÉVY FRÈRES, LIBRAIRES ÉDITEURS | RUE VIVIENNE, 2 BIS, ET BOULEVARD DES ITALIENS, 15 | A LA LIBRAIRIE NOUVELLE | ~ | 1865 | Tous droits réservés

Στρογγυλή σφραγίδα της βιβλιοθήκης (επί Ναπολέοντος Γ': BIBLIOTHEQUE IMPERIALE) έχει επιτεθεί στο ύψος της 4ης και 5ης αράδας, ενώ ο ταξινόμικός αριθμός 72125 έχει σημειωθεί με το χέρι δεξιότερα από τις τρεις τελευταίες αράδες: το σφραγίδακι με την ένδειξη 1864, που έχει τεθεί κάτω από την τελευταία αράδα της σελίδας τίτλου, δηλώνει ίσως τη χρονία της κατάθεσης του έργου στη λογοκρισία για έγκριση, είτε το ότι είχε ήδη τυπωθεί και καταλήξει στη βιβλιοθήκη ως τα τέλη του 1864.

Το κείμενο αρθρώνεται σε 25 ανισομεγέθη κεφάλαια αριθμημένα με λατινική αρίθμηση και από μια καταληκτήρια σημείωση (NOTE), που τοποθετεί την «ακέφαλη» κατάληξη του «χειρογράφου» του υποτιθέμενου «άγγλου συγγραφέα» και της δράσης στα 1864 (Lincoln και Λονδίνο), ενώ αρκετές προηγούμενες εσωτερικές ενδείξεις, όπως, π.χ., στη σ. 390 (15.9.1863), τοποθετούν τη γραφή και μέσα στο 1863. Η δράση υποτίθεται πως αρχίζει στο Λονδίνο το έτος 186... και οδηγεί τα κύρια πρόσωπα (τον πρωτοπρόσωπο αφηγητή «Ανώνυμο» - Anonymus -, σύζυγο της «Ανώνυμου» - Anonyma -, και φίλους ή συνοδούς του) από τη Βρε-

τανία σε άλλες χώρες της Δ. και Β. Ευρώπης: Γαλλία, Γερμανία, Δανία (την εποχή της παρουσίας εκεί – Απρίλιος-Ιούνιος 1863 – της επίσημης ελληνικής αντιπροσωπείας για την προσφορά του θρόνου στον πρίγκιπα Χριστιανό-Γουλιέλμο-Φερδινάνδο-Αδόλφο-Γεώργιο = κατοπινό βασιλιά Γεώργιο Α'), και ξανά πίσω στη Βρετανία: σημαντικότερο επίκεντρο της δράσης έξω από τη Βρετανία είναι το Παρίσι, ενώ σε παρεκβάσεις γίνεται αρκετός λόγος και για τις Πολωνία, Ιταλία, Ελλάδα, Οθωμανική αυτοκρατορία κ.ά.

Πρωτοπρόσωπο αφηγηματικά, «ταξιδιωτικό»-πολιτικοκοινωνικό μυθιστόρημα (ο πρωταγωνιστής παρουσιάζεται ως άγγλος κοσμοπολίτης ταξιδιώτης, φλογερός ζηλωτής κάθε ελευθερίας και οπαδός διαφωτιστικών όσο και ρομαντικών ιδεών, που δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα και στα θέματα των σχέσεων των δύο φύλων, ιδίως του γάμου και της έγγαμης ζωής).

3. Η Κοσμοπολίτης ή Περιήγησις Αθιγγανίδος εν Ευρώπη και Ασία...

«Ψευδώνυμο» έργο (αποδιδόμενο σε «χειρόγραφη» επιμέλεια έργου της «Αθιγγανίδος» Ζελλής από τον τάχα πεθαμένο, ήδη, Σίμωνα Ιωνά, γνωστό ψευδώνυμο του Β. Νικολαΐδη από το 1860, βλ. παραπάνω, 1). Τελειωμένο ίσως πριν από το 1881 (μερικά από τα περιεχόμενά του επαναλαμβάνουν ή παραφράζουν, στα ελληνικά, τμήματα των πολύ παλιότερων *Les Turcs et la Turquie contemporaine...* και, ιδίως, *Un Mari en vacances...*: στο περιεχόμενο του τελευταίου γίνονται και πολλές έμμεσες αναφορές).

Βιβλιογραφική περιγραφή με βάση το αντίτυπο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (Ν. Φ. 590 SPO^a). Άλλα αντίτυπα, σύμφωνα με έρευνα του Λ. Βαρελά (που εντόπισε πρώτος και το αντίτυπο της Ε.Β.Ε), απόκεινται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (βλ. Κ. Α. Διαμάντης, *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 4Α, Αθ. 1975, σ. 515, αριθ. 447: «Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη. Κατηγορία Ε. Κυτίον υπ' αριθ. 2. Νεοελληνική Φιλολογία και Γλώσσα») και στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης (Συλλογή Λευκαδίτη: το αντίτυπο φέρεται σήμερα ως χαμένο). Έχω εντοπίσει αντίτυπο και στη Βρετανική Βιβλιοθήκη (British Library), αριθ. 12315.i.8.

Σχ. 80, διαστ. 20,5Χ14,5 εκ., χαρτοδερματόδετο, με τον ελληνικό τίτλο Η ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤ Σ εντυπωμένο με χρυσά γράμματα στη ράχη, και το επίσημα της βιβλιοθήκης επικολλημένο στο πάνω αριστερό άκρο του εσωφύλλου + ένα προστατευτικό γκριζογάλανο φ. + 258 σσ. (από τις οποίες, σελίδα τίτλου είναι η σ. 1, ενώ η σ. 3 φέρει τις ενδείξεις: ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ | [τρεις αράδες αποσιωπητικών] | ΑΓΟΡΑΣΑΤΕ ΤΟΔΕ., η σ. 5 τις ενδείξεις: ΕΙΣΑΓΩΓΗ | [τρεις αράδες αποσιωπητικών] | ΑΓΟΡΑΣΑΤΕ ΤΟΔΕ., οι σσ. 7-8 πρόλογο του «εκδότη»: ΤΟΙΣ ΕΝΤΕΥΞΟΜΕΝΟΙΣ., οι σσ. 9-11, ύστερα από επανάληψη του τίτλου: Η ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣ | Ή Η ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ ΑΘΙΓΓΑΝΙΔΟΣ ΕΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΑΣΙΑΙ, προλογικό σημείωμα που υπογράφεται από τον Σίμωνα Ιωνά, και οι σσ. 11-258 το κυρίως κείμενο) + ένα προστατευτικό γκριζογάλανο φ.

Στοιχεία σελίδας τίτλου:

Η ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣ | Ή Η ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ ΑΘΙΓΓΑΝΙΔΟΣ ΕΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΑΣΙΑΙ | — | ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΝ ΕΥΡΕΘΕΝ ΕΝ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΠΟΤΕ | ΣΙΜΩΝΟΣ ΙΩΝΑ | — | [σήμα του τυπογραφείου του «Φοίνικος»] | ΒΕΝΕΤΙΑ | ΕΚ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚ. ΤΥΠΟΓΡ. Ο ΦΟΙΝΙΞ | 1881

Το κείμενο αρθρώνεται τόσο σε μη αριθμημένες ενότητες-κεφάλαια, που χωρίζονται από μικρό κενό διάστημα, όσο και σε «εγκιβωτισμένες» παρεκβάσεις που εισάγονται συνήθως με εσωτερικές επικεφαλίδες (όπως τα σχετικά με ελληνικές «διαλέκτους», ιδιώματα και ιδιόλεκτα των σσ. 65-67, 73-75, και οι 20 «Νεχρικοί διάλογοι» των σσ. 141-163). Η δράση υποτίθεται πως αρχίζει σε γαλλικό δικαστήριο του Melun (σε απροσδιόριστο) και η (αναδρομική, μάλλον) διήγηση των ταξιδιών της πρωταγωνίστριας οδηγεί σε πάμπολλες χώρες της Ευρώπης και σε «πολλά της Ασίας μέρη» (Ρωσία, Πολωνία, χώρες του Καυκάσου, Αρμενία, Περ-

σία, Κριμαία, Οθωμανική αυτοκρατορία, Κύπρος, Αυστρία, Πρωσία και άλλες γερμανικές περιοχές, Σουηδία, Νορβηγία, Δανία, Ολλανδία, Βέλγιο, Ελβετία, Ιταλία, Ελλάδα, Μάλτα, Πορτογαλία, Ισπανία, Γαλλία, Βρετανία).

Πρωτοπόροσπο αφηγηματικά, «ταξιδιωτικό»-πολιτικοκοινωνικό μυθιστόρημα (η πολύγλωσση και διόλου απλοϊκή «αθιγγανίς» πρωταγωνίστρια Ζελλή – ως όνομα, που ανήκει όμως σε «αγαθή αγρία» Αμερικανίδα, ίσως πρωτοπαρουσιάζεται στα ελληνικά από τον Ζήση Δαούτη, «μεταφραστή-παραφραστή» κειμένου του γάλλου ποιητή Cl.-J. Dorat: πάντως ανατολίτικα, αθιγγανικά και αθιγγανογενή γυναικεία ονόματα από Ζ- έχουν πολύ παλιότερη ιστορία στη γαλλική και ευρωπαϊκή λογοτεχνική παράδοση, και από εκεί ως τουλάχιστον τη Ζεμφύρα του Εμπειρικού – προβάλλεται ως κοσμοπολίτισσα ταξιδιώτισσα, φλογερή υπέρμαχος κάθε ελευθερίας, οπαδός διαφωτιστικών όσο και ρομαντικών ιδεών, με ιδιαίτερη βαρύτητα και στα θέματα των σχέσεων των δύο φύλων, και, παράλληλα, ως σατιρική «συνομιλήτρια» του υποτιθέμενου γνωστού της, και αντιγραφέα-διεκπεραιωτή του κειμένου της, Σίμωνος Ιωνά = Β. Νικολαΐδη, ο οποίος επιφυλάσσει για τον εαυτό του σποραδικό απολογητικό ή αντιρρητικό/σατιρικό αντίλογο στις υπομειώσεις του βιβλίου).

Σχεδιάγραμμα εργογραφίας Β. Νικολαΐδη (B. Nicolaidy)

- 1842: *Στοιχειώδης αριθμητική* [...] Λακροΐου [=S.-Fr. Lacroix], Ερμούπολη (διδασκτικό εγχειρίδιο της ελλαδικής μέσης εκπαίδευσης)
- Τέλη δεκαετίας 1840-δεκαετία 1850 (;): Γαλλόγλωσσα φιλελληνικά στιχουργήματα για μελοποίηση, Paris («Venez et voyez. Plainte des Grecs adressée aux Nations Chrétiennes», «Le Triomphe des Hellènes», κ.ά.)
- 1859: *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire et compte-rendu de voyages dans les provinces ottomanes avec cartes détaillées*, τ. 1-2, Paris (οδοπορικό-περιηγητικό με πολιτικοστρατιωτικό στόχο, αλλά και με στοιχεία μυθοπλασίας, ιδίως στο λογοτεχνικό επίμετρο: ένθετα ρομαντικά στιχουργήματα)
- Ιούλιος 1860 - Μάιος 1862: Ποικίλες (επώνυμες, ψευδώνυμες και ανώνυμες), πρωτότυπες ή μεταφρασμένες συνεργασίες στην εφ. *Ο Βρεττανικός Αστήρ*, London
- 1865: *Un Mari en vacances par *** Traduit de l'anglais sur le manuscrit de l'auteur*, Paris, Venezia (ανώνυμο μυθιστόρημα)
- 1869: *Ακολουθία της θείας λειτουργίας...* Paris (λειτουργικό - χρηστικό εγχειρίδιο)
- 1870: *Προς τον Οικουμενικόν Πατριάρχην εις Κωνσταντινούπολιν*, Paris (επιστολικό κοινωνιοκοινωνολογικό μονόφυλλο)
- 1881: *Η Κοσμοπολίτις ή Περιήγησις Αθιγγανίδος εν Ευρώπη και Ασία. Χειρόγραφον ευρεθέν εν τη βιβλιοθήκη του ποτέ Σίμωνος Ιωνά*, Paris, Venezia (ψευδώνυμο μυθιστόρημα)
- 1882: *Σειρά πλήρης Γαλλικής Γραμματικής...*, Paris, Venezia (γλωσσικό/γραμματικό - χρηστικό εγχειρίδιο)
- 1882: *Αλη-Χουρσχιδ' μπεςης. Επεισόδιον της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Paris, Venezia (μυθιστόρημα)
- 1883: *Grandeur et décadence d'Ali-Hourchid bey. Épisode de la Révolution grecque*, Paris (μυθιστόρημα, μετάφραση του προηγούμενου)
- 1890: *Ελένη. Δράμα εις πράξεις δύο, τρία κύρια πρόσωπα*, Paris, Venezia (ερωτική τραγωδία)
- 12.7.1897: Επιστολή στην εφ. του Βλάση Γαβριηλίδη *Ακρόπολις*, Αθήνα (κοινωνιοκοινωνολογική)
- Αχρονολόγητα ή/και αδιερεύνητα (μη αυτοτελή) δημοσιεύματα: ελληνόγλωσσα (ρομαντικά, κυρίως) ποιήματα και ποιητικές μεταφράσεις στα ελληνικά και στα γαλλικά: ελληνόγλωσσες και γαλλόγλωσσες πολιτικοκοινωνικές επιστολές και άρθρα (κυρίως σε γαλλικά ή βελγικά έντυπα), κτλ.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Ο συντάκτης της γερμανικής μετάφρασης του *Νέα Πολιτική Διοίκησις*. Βιογραφικό σημείωμα για τον Martin Spann

Ανάμεσα στα χειρόγραφα που παραδίδουν το κείμενο του *Νέα Πολιτική Διοίκησις* η γερμανική μετάφραση έχει το θλιβερό προνόμιο να συνδέεται άμεσα με την τύχη του Ρήγα: χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων του Βελεστινλή και των συντρόφων του για να στοιχειοθετηθεί η κατηγορία για επαναστατική δράση. Το κείμενο της μετάφρασης σώζεται μόνο εν μέρει κι έγινε γνωστό στα 1930, όταν το δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Άμαντος μαζί με άλλα έγγραφα, επίσημη αλληλογραφία και ανακριτικά πρωτόκολλα, που είχαν εντοπιστεί στο Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv στη Βιέννη σχετικά με την «υπόθεση Ρήγα».¹

Κάποια από τα έγγραφα που εξέδωσε ο Άμαντος μας επιτρέπουν να ανασυστήσουμε το ιστορικό της μετάφρασης. Ο υπουργός Johann Anton von Pergen (1725-1812) –υπεύθυνος για θέματα ασφαλείας στην αψβουργική μοναρχία και γνωστός για τον πρωταγωνιστικό ρόλο του τόσο στις ανακρίσεις του Ρήγα και των συντρόφων του, όσο και στη δρακόντεια αστυνομηση των υπηκόων του διόλου πεφωτισμένου μονάρχη Φραγκίσκου Α΄– ανέθεσε την εκπόνηση της μετάφρασης σε κάποιον «καθηγητή Spann». Αυτός ολοκλήρωσε το έργο μέσα σε δέκα μέρες, από τις 28 Δεκεμβρίου 1797 μέχρι τις 6 Ιανουαρίου 1798.² Τα Ευρετήρια του Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv συμπληρώνουν το όνομα και διευκρινίζουν την επαγγελματική ιδιότητα του «καθηγητή Spann». Πρόκειται για τον Martin Spann, καθηγητή γλωσσών.

Μετά από τούτη τη σύντομη αλλά αποφασιστική εμφάνιση, ένας «καθηγητής Spann» θα παρουσιαστεί ξανά στις πηγές δεκαεπτά χρόνια αργότερα, σχετιζόμενος και πάλι με τους Έλληνες της Βιέννης, και πάλι με κατασταλτικά μέτρα. Αυτή τη φορά, στα τέλη του Αυγούστου του 1815, συνοδεύει έναν αστυνομικό επίτροπο επιφορτισμένο να ερευνήσει αιφνιδιαστικά την οικία του Δημήτρη Αλεξανδρίδη, εκδότη του *Ελληνικού Τηλέγραφου*, και του τυπογράφου Johann Bartholomäus Zweck, για να ελέγξει την κατηγορία ότι στο σπίτι του πρώτου λειτουργούσε παράνομο πιεστήριο. Το κίνητρο της έρευνας φαίνεται να ήταν αφενός η προστασία των συντεχνιακών συμφερόντων των αυστριακών τυπογράφων, αφετέρου η συμμόρφωση του Αλεξανδρίδη στους νόμους περί λογοκρισίας.

Το επεισόδιο της αιφνιδιαστικής έρευνας το πληροφορούμαστε από μία αστυνομική έκθεση, χρονολογημένη στις 10 Σεπτεμβρίου 1815 και δημοσιευμένη από τον Γεώργιο Λάιο.³ Παρόλο που η έκθεση αυτή περιορίζεται, όπως και τα έγγραφα που εξέδωσε ο Άμαντος, στην απλή αναφορά ενός «καθηγητή Spann» χωρίς περαιτέρω στοιχεία για το άτομό του, μπορούμε να δεχτούμε ότι και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Καταρχήν οι πηγές στις οποίες εμφανίζεται έχουν την ίδια υφή: σχετίζονται και οι δύο με αστυνομικές έρευνες που αφορούν στους Έλληνες της Βιέννης. Έπειτα, ο ρόλος του Spann δείχνει να είναι παρόμοιος και στις δύο περιπτώσεις. Στην πρώτη γνωρίζουμε ότι του ανατέθηκε η μετάφραση ενός ελληνικού κειμένου, στη δεύτερη μάλλον δεν είμαστε μακριά από την αλήθεια αν υποθέσουμε ότι συνόδευε τον αστυνομικό επίτροπο προκειμένου να μεσολαβήσει, εάν παρουσιαστεί ανάγκη, ως διερμηνέας του έλληνα Αλεξανδρίδη.

Με τη βοήθεια ενός σύντομου άρθρου του Franz Karl Alter (1749-1804),

δημοσιευμένου στο γερμανικό περιοδικό *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* στα 1801, και μίας γνωμάτευσης της αψβουργικής αστυνομίας για τον Spann, συνταγμένης στα 1803, η θολή εικόνα του «καθηγητή Spann» ξεκαθαρίζει και σιγά-σιγά αναδεικνύεται μέσα από αυτήν το πρόσωπο του Martin Spann, καθηγητή των αρχαίων ελληνικών και της ρητορικής, συναδέλφου του Alter στο βιεννέζικο Γυμνάσιο στην Αγία Άννα.

Η συνεργασία του Alter με το *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* (1796-1801) της Λειψίας δεν είναι άγνωστη στους νεοελληνιστές.⁴ Εγκατεστημένος στη Βιέννη κι ενσωματωμένος στα επικοινωνιακά δίκτυα της ελληνικής διασποράς, ο Alter εφοδίαζε το γερμανικό περιοδικό, που λειτουργούσε ως όργανο επικοινωνίας και δημοσίου λόγου στην υπηρεσία της βιβλιοπαραγωγής και της *res publica litteraria*,⁵ με πληροφορίες για λογίους και για εκδόσεις από την αψβουργική πρωτεύουσα, σημαντική ανταγωνίστρια της Λειψίας στο βιβλιεμπόριο. Αλλά δεν ήταν μόνο οι ελληνόφωνες εκδόσεις στις οποίες ο Alter αφιέρωσε την προσοχή του και 65 άρθρα. Δίπλα σ' αυτές το ενδιαφέρον κι η γραφίδα του παρακολουθούσαν εξίσου συστηματικά τη δραστηριότητα γερμανόφωνων λογίων στην Αψβουργική Αυτοκρατορία, κυρίως στη Βιέννη και στη Βουδαπέστη. Ο ανταγωνισμός στον γερμανόφωνο τύπο για την εξασφάλιση πληροφοριών και το οικονομικό όφελος από τα δημοσιογραφικά του παρασολήματα έκαναν τον Alter να μην περιορίζεται στους επιφανέστερους απ' τους ανθρώπους των γραμμάτων, αλλά να ενημερώνει τους αναγνώστες του και για λογίους που τότε, και πολύ περισσότερο σήμερα, ήταν σχεδόν ή εντελώς άγνωστοι. Λόγου χάρι για τους συναδέλφους του στο Γυμνάσιο στην Αγία Άννα, όπου δίδασκε από το 1777. Για τον Martin Spann ο Alter δημοσίευσε στο *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* της 3^{ης} Μαρτίου 1801 ένα σύντομο σημείωμα.⁶

Το σημείωμα αυτό πληροφορεί τον αναγνώστη ότι ο Spann γεννήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 1757 (συνομήλικος λοιπόν του Ρήγα), στο Pfaffenhofen της Βαυαρίας, σπούδασε κλασική φιλολογία, φιλοσοφία και νομικά στο Dillingen, στη Βιέννη και στο Παρίσι. Γυρίζοντας από τη Γαλλία, στα 1783, εγκαταστάθηκε στη Βιέννη. Το 1789 διορίστηκε στο Γυμνάσιο του κοντινού St. Pölten και δύο χρόνια αργότερα μετατέθηκε στο βιεννέζικο Γυμνάσιο στην Αγία Άννα. Τότε, στα 1791, θα γνωρίστηκε με τον Alter. Ως προς τις λόγιες επιδόσεις του Spann ο Alter σημειώνει ότι ποιήματά του είχαν δημοσιευθεί στο *Wienerische Musenalmanach*, ότι είχε επιμεληθεί μία έκδοση κωμωδιών του Πλάτου και δύο ιστορικών βιβλίων για τους Ρωμαίους και ότι ήταν συντάκτης ενός επικήδειου λόγου για τον αυτοκράτορα Ιωσήφ Β'.⁷

Πολύ πιο αναλυτική απ' το σημείωμα του Alter είναι μία γνωμάτευση της αψβουργικής αστυνομίας σχετικά με το κατά πόσο ο Spann ήταν άξιος της εμπιστοσύνης των αρχών.⁸ Χρονολογημένη στις 9 Αυγούστου 1803, η έκθεση αυτή επιχειρεί να εισχωρήσει στα μύχια της ζωής του υπηκόου. Σύμφωνα με τους παρατηρητές του ο Martin Spann ήταν οικογενειάρχης με τρία παιδιά, θρησκευόμενος και καλός πατέρας. Συμπλήρωνε το μικρό του εισόδημα παραδίδοντας ιδιαίτερα μαθήματα και κάποιου που τον γνώριζαν χρόνια εγγυώταν για την τιμιότητα και την ηθικότητά του. Ήταν εξαιρετικός γνώστης αρχαίων και νέων γλωσσών, κυρίως της αρχαίας ελληνικής και της εβραϊκής.⁹ «Αν τώρα κρίνει κανείς αυτόν τον άνδρα ως πολίτη του κράτους και υπήκοο, τότε του αξίζει γενική εκτίμη-

ση κι αποδοχή. Στο μονάρχη και στην πατρίδα είναι πιστός ψυχή τε και σώματι. Τα πατριωτικά του αισθήματα κι η απέχθειά του για όλες τις επαναστατικές ιδέες είναι γνωστά».¹⁰

Ο ειδικότερος λόγος που οδήγησε στη σύνταξη αυτής της έκθεσης δεν αναφέρεται. Το πιθανότερο ωστόσο είναι να σχετίζεται με τα επίσημα καθήκοντα που ανατέθηκαν κατά καιρούς στον Spann, ιδιαίτερα αν αληθεύει η πληροφορία ότι διετέλεσε δάσκαλος του αυτοκρατορικού διαδόχου.¹¹ Οι λίγες μεταγενέστερες μαρτυρίες για το γερμανό λόγιο –σύντομες μνείες του προσώπου του σε απομνημονεύματα ανθρώπων που τον γνώρισαν– του προσδίδουν τα ίδια γενικά χαρακτηριστικά που εντόπισαν κι οι πληροφοριοδότες της αστυνομίας, αξιολογημένα όμως κάποτε διαφορετικά: «Κορόιδευε το Βολταίρο [...] ξύλινος σχολαστικός, [...] χοντροκομμένος, αλλά καλόκαρδος, τίμιος, γνήσια αυστριακός πατριώτης».¹² Μακρόβιος, πέθανε γύρω στα 1840.¹³

Ωστόσο, τώρα που ο «καθηγητής Spann» πήρε πιο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, γίνεται κατά κάποιο τρόπο αιγιματικότερος. Γιατί το περίεργο σ' όλες εκείνες τις αρχειακές πηγές που κάνουν λόγο για τη γλωσσομάθειά του είναι ότι αναφέρονται ρητά στα αρχαία ελληνικά. Ο Pergen μάλιστα, όταν του ανέθεσε τη μετάφραση, νόμιζε ότι η *Νέα Πολιτική Διοίκησης* ήταν γραμμένη στην αρχαία.¹⁴ Η αναγνώριση της γλώσσας του κειμένου συντελέστηκε μετά από την ανάθεση της μετάφρασης στον Spann και άρα στην επιλογή του μεταφραστή η γνώση της νεοελληνικής δεν αποτέλεσε κριτήριο. Αλλά και τα δημοσιευμένα έργα του Spann, καθώς όλα αφορούν στη λατινική ή στη γερμανική γλώσσα και γραμματεία, δεν μαρτυρούν γνώση της νεοελληνικής. Παράλληλα, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις ξένων λογίων του τέλους του 18^{ου} αιώνα που γνώριζαν τη νεοελληνική έχουμε μαρτυρίες για επαφές τους με Έλληνες, στην περίπτωση του Spann, απουσιάζει κάθε σχετική ένδειξη, παρόλο που η εγκατάστασή του στη Βιέννη ήταν ιδανική προϋπόθεση για τη σύναψη επαφών με ελληνόφωνους. Τα παραπάνω μας οδηγούν στο ερώτημα όχι αν τα νεοελληνικά του Spann ήταν επαρκή,¹⁵ αλλά αν τα αρχαία ελληνικά ενός κλασικού φιλόλογου ο οποίος γνώριζε γαλλικά –γιατί τα δεδομένα που έχουμε προς το παρόν βεβαιώνουν τη γνώση μόνο αυτών των γλωσσών– ήταν ικανή προϋπόθεση για να κατανοήσει και να μεταφράσει το *Νέα Πολιτική Διοίκησης*.

Η απάντηση του ερωτήματος απαιτεί καταρχήν αποτίμηση της πιστότητας της γερμανικής μετάφρασης προς το νεοελληνικό πρότυπο. Το κείμενο της μετάφρασης εκτείνεται σε 34 φύλλα, το καθένα από τα οποία περιλαμβάνει κατά μέσο όρο γύρω στις 180 λέξεις. Στη μετάφραση εντοπίζονται έξι περιπτώσεις που το νόημα του προτύπου αλλοιώνεται: οι τρεις από αυτές αφορούν στο νόημα μεμονωμένων λέξεων, οι υπόλοιπες στο νόημα προτάσεων.¹⁶ Το ποσοστό αυτό είναι μικρό για ένα κείμενο 6.120 περίπου λέξεων. Η πιστότητα της γερμανικής μετάφρασης μπορεί να θεωρηθεί υψηλή. Η διαπίστωση αυτή, όσο κι αν ακούγεται παράδοξο, συνηγορεί στην υπόθεση ότι ο Spann δεν ήξερε νέα ελληνικά. Μόνο αν έχουμε να κάνουμε μ' ένα μεγάλο χάσμα των πηγών είναι δυνατόν ένας γερμανόφωνος λόγιος του τέλους του 18^{ου} αι., που γνώριζε τόσο καλά τη νεοελληνική, να μην εμφανίζεται πουθενά άλλου σε σχέση με την νεοελληνική γλώσσα ή με τους σύγχρονούς του έλληνες λογίους.

Δεδομένου ότι η γνώση της αρχαίας ελληνικής δεν επαρκούσε για να

μεταφραστεί το κείμενο του Ρήγα, θα πρέπει να εξεταστούν τα μέσα στα οποία ο Spann μπορούσε να προσφύγει για να βοηθηθεί. Μία λύση, αφού γνώριζε γαλλικά, θα ήταν η αντιπαραβολή του κειμένου των γαλλικών συνταγμάτων του 1793 και 1795 με το ελληνικό κείμενο. Η γερμανική μετάφραση, ωστόσο, δεν παρέχει ερείσματα γι' αυτή την υπόθεση. Στις δύο περιπτώσεις που ο Spann παραθέτει και γαλλικούς όρους για να καταστήσει σαφέστερο το κείμενο του Ρήγα και τη δική του μετάφραση, χρησιμοποιεί όρους διαφορετικούς από εκείνους που βρίσκονται στο γαλλικό κείμενο.¹⁷ Εξάλλου, κι αυτό είναι το σημαντικότερο, ο Ρήγας, όπως γνωρίζουμε, μεταφράζοντας τα γαλλικά συντάγματα, ακολούθησε μία τακτική γνωστή κι απ' το υπόλοιπο μεταφραστικό του έργο: όπου το θεωρούσε αναγκαίο για το ελληνόφωνο κοινό προσέθεσε επεξηγήσεις και παραδείγματα. Η *Νέα Πολιτική Διοίκησης* αποκλίνει συχνά από το πρότυπό της. Έτσι το γαλλικό κείμενο, ακόμα κι αν το χρησιμοποίησε ο Spann, θα τον άφηνε αβοήθητο μπροστά στις επεμβάσεις του Ρήγα.¹⁸

Ελάχιστη βοήθεια θα μπορούσε να περιμένει ο γερμανός λόγιος από τα λίγα λεξικά της νεοελληνικής, αφού δεν θα του έλυναν προβλήματα γραμματικής και σύνταξης. Το γεγονός, άλλωστε, ότι οι τρεις μεμονωμένες λέξεις που μεταφράζονται λάθος στα γερμανικά απαντούν στο πιο προσιτό για τον Spann από τα νεοελληνικά λεξικά, στο *Λεξικόν Τρίγλωσσον του Βεντότη* (και μάλιστα με τη σημασία τους εκείνη που απαιτούσε το συγκεκριμένο στο οποίο ήταν ενταγμένες στο *Νέα Πολιτική Διοίκησης*) δείχνει ότι ο μεταφραστής ίσως να μην προσέφυγε καν σε λεξικά.

Εάν λοιπόν δεν απατώμαι ως προς τη γλωσσομάθεια του Spann, η μοναδική εξήγηση για το πώς μία τόσο πιστή μετάφραση εκπονήθηκε από κάποιον κλασικό φιλόλογο που δεν γνώριζε τη νεοελληνική είναι ότι ο μεταφραστής του *Νέα Πολιτική Διοίκησης* δεν ήταν μόνο ο Martin Spann. Αλλά τότε, ποιος άλλος;

Ενδεχομένως κάποιος που ήταν εξοικειωμένος με τη νεοελληνική και στον οποίο ο Spann, λόγω του λίγου χρόνου που είχε στη διάθεσή του για να εκπονήσει τη μετάφραση, θα μπορούσε να αποταθεί γρήγορα κι εύκολα. Κάποιος όπως ο Alter, συνάδελφός του Spann στο Γυμνάσιο της Αγίας Άννας, εξαιρετικός γνώστης της νεοελληνικής και γνώριμος ή φίλος πολλών μελών της ελληνικής κοινότητας της Βιέννης. Η πιθανότητα να αποτάθηκε ο Spann στον Alter, ή να ζήτησε, μέσω του Alter, τη βοήθεια κάποιου από τους ελληνόφωνους της Βιέννης μου φαίνεται μεγάλη. Τα στοιχεία ωστόσο που υπάρχουν δεν επαρκούν για να διατυπωθεί κάτι περισσότερο από μία απλή υποψία.

Παρασυρμένος από τις καθημερινές δίνες της ιστορίας και λησμονημένος από την Ιστορία, ο Spann μας ενδιαφέρει σήμερα γιατί, όπως κι άλλα ελάσσονα πρόσωπα του καιρού του που οι ζήτες τους διασταυρώθηκαν μ' εκείνες ελλήνων λογίων, είναι μία από τις μικρές ψηφίδες που ίσως κάποτε να μας αποκαλύψουν αθέατους πρωτότερα αρμούς και να μας βοηθήσουν έτσι να αποκαταστήσουμε το μωσαϊκό της δράσης τους στο «εργαστήριο της νέας των Γραικών Φιλολογίας».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κωνσταντίνος Αμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*. Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 1997. (Φωτομηχανική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης που έγινε στην Αθήνα το 1930). Ας αναφερθεί, μιας και το παραλείπει ο Αμαντος, ότι τα έγγραφα που εξέδωσε φυλάσσονται στον φάκελο που φέρει τον κωδικό Vertrauliche

Akten 36/1 και τον τίτλο «Akten über den Griechen Riga Welestinli und Consorten, 1797-1798». Τα σωζόμενα σποσπάσματα της μετάφρασης του *Νέα Πολιτική Διοίκησης* βρίσκονται στα φύλλα 27¹-32¹ και 47¹-57¹. Από την αντιπαραβολή του πρωτοτύπου με την έκδοση του Άμαντος προκύπτει ότι ο εκδότης έχει εκσυγχρονίσει την ορθογραφία του κειμένου. Κάποιες μικρές αβλεψίες στη μεταγραφή δεν επηρεάζουν το νόημα. Σημειώνω μόνο ότι στο άρθρο 4 του «Αρχή της νομοθετημένης πράξεως [...]» ο Άμαντος διαβάζει «die bulgarische-noch die hochgriechische Sprache» (η βουλγαρική ή η λόγια ελληνική γλώσσα), αντί του σωστού «die Vulgar-noch die hochgriechische Sprache» (η δημώδης ή η λόγια ελληνική γλώσσα) (πρβλ. Άμαντος, *όπ. π.*, σ. 54. Δεν πρόκειται λοιπόν για σφάλμα του γερμανού μεταφραστή, όπως πίστευε ο Άμαντος, αλλά για δική του παρανόηση (πρβλ. Άμαντος, *όπ. π.*, σ. κγ'), η οποία μάλιστα έδωσε αφορμή να υποστηρικτεί από τον Ε. Σ. Στάθη ότι: «Είναι πολύ πιθανό το περιεργό αυτό σφάλμα να οφείλεται σε ακουστική παρανόηση του υπαλλήλου που καθαρόγραψε –μάλλον καθ' υπαγόρευση– τη μετάφραση του καθηγητή Spann, ο ιδιαίτερος αυτός γραμματικός του καθηγητή Spann μετέφραζε τον όρο vulgar (γαλλ. vulgaire [λατ. vulgus]) σε bulgarische, λέξη περισσότερο ίσως οικεία σ' αυτόν». Βλ. Στάθης (επιμ.), *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο, κριτική έκδοση*. Αθήνα, Αρμός, 1996, σ. 58. Ο Στάθης, στην έκδοση του οποίου στηρίζεται και η έκδοση του *Νέα Πολιτική Διοίκησης* στα (εκτός εμπορίου) Άπαντα του Ρήγα που κυκλοφόρησαν από τη Βουλή των Ελλήνων, δεν παραπέμπει δυστυχώς στην πηγή από την οποία αντλεί την πληροφορία για την ύπαρξη ενός «ιδιαίτερου γραμματέα» του Spann. Τα έγγραφα τα σχετικά με τη γερμανική μετάφραση, όσα βρίσκονται στον φάκελο «Akten über den Griechen Riga Welestinli und Consorten, 1797-1798», δεν αναφέρουν τίποτα ανάλογο. Αν και αγνού την πηγή της πληροφορίας, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι οι διορθώσεις που εμπεριέχει το χειρόγραφο της γερμανικής μετάφρασης (διαγραφές δύο λέξεων) δεν επαρκούν για να αποφανθούμε σχετικά με τη διαδικασία παραγωγής του (καθ' υπαγόρευση ή όχι), ενώ μία αντιπαραβολή με χειρόγραφα του Spann θα ήταν χρήσιμη για να βεβαιωθούμε ως προς τον γραφέα του χειρογράφου της μετάφρασης. Ακόμα, η λέξη vulgär, σύμφωνα με το λεξικό των αδελφών Grimm, υπάρχει στα Γερμανικά από τον 16^ο αι. κι η χρήση της ήταν διαδεδομένη στον 18^ο αιώνα. Τέλος, η γνώση της λατινικής και της γαλλικής στο περιβάλλον ανώτερων κρατικών υπαλλήλων κάθε άλλο παρά σπάνιζε στην εποχή που μας ενδιαφέρει εδώ.

2. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 24, 26, 31.

3. Γεώργιος Λάιος, *Ο ελληνικός τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821*. Αθήνα, χ.ε., 1961, σ. 87-89. Η έρευνα αυτή οδήγησε στη διάλυση του συνεταιρισμού του Αλεξανδρίδη με τον Zweck· η εκτύπωση του *Ελληνικού Τηλέγραφου* ανατέθηκε στον Felix Stöckholzer von Hirschfeld.

4. Βλ. ενδεικτικά: Λεάνδρος Βρανούσης, *Εφημερίς. Βιέννη 1791-1797*, ανασυγκρότηση σε φωτοτυπική επανέκδοση, επιμ. Λ. Βρανούσης, έτος 1797, *Προλεγόμενα*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 1995 [= τομ. Ε' της επτάτομης επανέκδοσης του 1995-2000], σ. 308 και 628-629. - Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο περιοδικό τύπο του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 12 (1989), 117-148, εδώ 122-123 και 145-147. - Georges Toliaς, *La Médaille et la Rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*. Αθήνα, Hatier, 1997, κυρίως 343-352. Μία συνολική παρουσίαση της ελληνόθεμης αρθρογραφίας του Alter στο *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger*, πρόκειται να δημοσιεύσει η γράφοσα.

5. Peter Ufer, *Leipziger Presse 1789 bis 1815. Eine Studie zu Entwicklungstendenzen und Kommunikationsbedingungen des Zeitungs- und Zeitschriftenwesens zwischen Französischer Revolution und den Befreiungskriegen*. Münster, Lit Verlag, 2000, σ. 117.

6. Franz Karl Alter, «Berichtigung von Meusel's gel. Teuschland (5. Ausg.), Bd. VII, S. 553-554». *Allgemeiner Litterarischer Anzeiger* 35 (1801), στ. 335-336.

7. Το σχετικό με τον Spann λήμμα στο *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich* του Constant von Wurzbach (6ο τομ. Βιέννη, 1856-1891, εδώ τομ. Α', σ. 56-59) παρέχει ελάχιστες πληροφορίες για το πρόσωπό του οι οποίες αφορούν κυρίως στα έργα που δημοσίευσε ο Spann μετά από τη συγγραφή του άρθρου του Alter. Τα σημαντικότερα είναι μία μελέτη για τη γραμματική της λατινικής γλώσσας κι ένα ορθογραφικό-ετυμολογικό λεξικό της γερμανικής, δύο μελέτες για τη γερμανική λογοτεχνία και μία πραγματεία υπέρ των κλεψίπτωπων εκδόσεων.

8. Η σχετική έκθεση φυλλάσσεται στο Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv στο φάκελο με τον κωδικό VA 58, Konvolut C 11.

9. *Όπ. π.*, φ. 48^ο και 48^ο.

10. *Όπ. π.*, φ. 49^ο.

11. Η πληροφορία, δυστυχώς αόριστη χρονικά, αντλείται από το Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, τ. Α', σ. 56.

12. *Ό.π.*, σ. 58.

13. Ο.π., σ. 56.

14. Αμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα*, σ. 24.

15. Το ερώτημα θέτει, αλλά δεν απαντά ο Ε. Σ. Στάθης. Βλ. Στάθης (επιμ.), *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα*, σ. 56-58.

16. «Τα δίκαια του Ανθρώπου»: §16 το «χωρίς να ημπορέση ποτέ κανένας να τον πάρη στανικώς μήτε ένα οβολόν» μεταφράζεται εσφαλμένα ως «ohne daß jemand ihn jemals auf nur im geringsten gegen seinen Willen daran hindern kann» (χωρίς να μπορεί στο ελάχιστο να τον εμποδίσει κανείς, ενάντια στη θέλησή του), § 22 το «Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί», ως «Dieß beweisen die alten Geschichtschreiber» (όπως αποδεικνύουν οι παλαιοί ιστορικοί). «Αρχή της Νομοθετημένης Πράξεως»: § 4θ το «τεχνίτης» ως «Künstler» (καλλιτέχνης), § 5 το «δουλεύει» ως «Sklaverey» (δουλεία), § 53 το «Όλοι οι Νόμοι και αι Προσταγαί γίνονται εις την απλήν των Ελλήνων διάλεκτον, ως πλέον ευκατάληπτον και εύκολον να σπουδασθή από όλα τα εις το βασίλειον τούτο εμπειριχομένα γένη», ως «Alle Gesetze und Verordnungen werden in der Vulgar=griechischen Sprache, als der verständlichsten und leichtesten abgefaßt, damit sie von allen in dem Reiche befindlichen Völkern gelemet werde» ([...] ως την πιο εύληπτη κι εύκολη για να τη μάθουν όλοι οι λαοί [...]), § 89 και 94 το «χωρίς πληρωμήν» ως «ohne endliche Giltigkeit/Entscheidung» (χωρίς αυτό να είναι οριστικό).

17. Στα άρθρα 85 και 94 του «Αρχή της Νομοθετημένης Πράξεως». Πρόκειται για άρθρα που υπάρχουν στο γαλλικό σύνταγμα του 1793.

18. Παραθέτω ενδεικτικά μία από τις προσθήκες ως γλωσσικό δείγμα: «Δια τούτο δεν ημπορεί ποτέ τινάς να ειπή, ότι η «τάδε χώρα πολεμείται, δεν με μέλει, διατί εγώ ησυχάζω εις την ειδικήν μου»· αλλ' «εγώ πολεμούμαι, όταν η τάδε χώρα πάσχη, ως μέρος του όλου οπου είμαι»· ο Βούλγαρος πρέπει να κινήται, όταν πάσχη ο Έλλην, και ετούτος πάλιν διά εκείνον· και αμφοτέροι διά τον Αλβανόν και Βλάχον». («Τα δίκαια του Ανθρώπου», §34).

Γλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister

Για τον Πολυπαθή του Γρ. Παλαιολόγου

Η Πέρσα Αποστολή σχολίασε στο τελευταίο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* (τχ. 17, άνοιξη 2005) μια ανακοίνωσή μου στην I Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Άλκη Αγγέλου με τίτλο «Ο Πολυπαθής του Γ. Παλαιολόγου ως εθνική αλληγορία» (*Μνήμη Άλκη Αγγέλου: Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004).¹

Αρχίζει το σημείωμά της με μία άσχετη με το θέμα παράγραφο για το εάν ο *Gil Blas* μπορεί να θεωρείται πρότυπο του πικαρικού μυθιστορήματος, ενδεχομένως για να προβάλει τη διδακτορική της διατριβή πάνω στο θέμα, όπως έπραξε και σε μια ανάλογη επιστολή της στη *Νέα Εστία* (Νοέμβριος 2004) σχετικά με το άρθρο του Γιάννη Παπαθεοδώρου για την *Πάπισσα Ιωάννα*. Ακολουθώς περνάει στο καθαυτό ζήτημα, δηλαδή αν ο Πολυπαθής μπορεί να αναγνωστεί ως εθνική αλληγορία, υποστηρίζοντας ότι παραβλέπω το σατιρικό χαρακτήρα της αφήγησης.

Αντιμετωπίζοντας τον Πολυπαθή ως μεταφορά για τις δοκιμασίες του ελληνικού έθνους, δεν παραβλέπω βέβαια το σατιρικό τόνο ή την υφέρπουσα ειρωνεία της αφήγησης, αλλά προσπαθώ να διαγνώσω πού έγκειται ο διδακτικός της χαρακτήρας. Το να βλέπουμε τον Φαβίνη ως έναν συμφεροντολόγο και ανειλικρινή χαρακτήρα, ο οποίος δεν αλλάζει καθόλου στη διάρκεια της αφήγησης, θα πρέπει να μας προβληματίσει. Για παράδειγμα, στο απόσπασμα, το οποίο και η ίδια η Αποστολή παραθέτει, ο αφηγητής/Φαβίνης σχολιάζει περισσότερο καυστικά τους 'αδιόρθωτους' οι οποίοι ελπίζουν ότι με τις προσευχές των άλλων θα κερδίσουν

τον παράδεισο: “Πόσον απατώνται όμως εκείνοι όσοι, παραβαίνοντες με περιφρόνησιν τας θείας εντολάς, και μένοντες μέχρι τέλους αδιόρθωτοι, ελπίζουν ότι δια των προσευχών και ελεημοσυνών των επιβιούντων θα κερδίσουν τον παράδεισον! Είναι δε απατεώνες, όσοι, δια σκοπούς αισχροκερδείς, υποθάλλουν τοιαύτας ηπατημένας ελπίδας” (σ. 112). Πώς υπονομεύεται εδώ η μεταμέλεια και η αναμόρφωση του ίδιου του Φαβίνη από τη στιγμή που ο ίδιος διακρίνει διαφορετικές κατηγορίες μεταμελούντων ανθρώπων και ξεχωρίζει τους μέχρι τέλους αδιόρθωτους ή όσους υπόσχονται ψεύτικες ελπίδες;

Ο Φαβίνης επίσης δεν αποσύρεται στην εξοχή γιατί δεν καταφέρνει να ενσωματωθεί στην ελληνική κοινωνία, όπως επισημαίνει γενικώς και αορίστως η Αποστολή, αλλά γιατί είναι απογοητευμένος από τα πολιτικά δρώμενα στην Αθήνα. Η αντίθεση των ‘αθώνων ηδονών του αγροτικού βίου’ προς τη διεφθαρμένη ‘υπαλληλούπολη’ Αθήνα –ανάλογες αντιθέσεις συναντούμε και σε άλλα μυθιστορήματα της ίδιας περιόδου– έχει μάλλον πολιτικό χαρακτήρα παρά υποδηλώνει την επανάπαυση του Φαβίνη αφού εξασφάλισε τα προς το ζην. Είναι τελικά η στροφή του στην ήσυχη οικογενειακή ζωή με την πολλακίς απατηθείσα νωρίτερα Ρωξάνη τυχαία και δεν δείχνει έστω κάποια αναμόρφωση ή μεταμέλεια του ίδιου του Φαβίνη; Και αν ακόμη δεχτούμε ότι η συμπεριφορά του Φαβίνη είναι προσχηματική, δεν παύει να λειτουργεί υποδειγματικά και παραδειγματικά για τους αναγνώστες, δεδομένου μάλιστα ότι τοποθετείται στο τέλος του βιβλίου.

Σημειώνοντας την αναλογία μεταξύ της ιστορίας του Φαβίνη και αυτής του ίδιου του Παλαιολόγου, η Αποστολή είναι σαν να παραδέχεται τις πολιτικές και εθνικές συνδηλώσεις του μυθιστορήματος, γιατί ο Παλαιολόγος εγκατέλειψε το νεοσύστατο νεοελληνικό κράτος όχι επειδή νοσταλγούσε να ζήσει στη γενέτειρά του Κωνσταντινούπολη, αλλά γιατί ήταν απογοητευμένος από την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα, όπως άλλωστε τονίζει και η ίδια. Αν εντέλει “στη συνείδηση του Παλαιολόγου η πυξίδα εξακολουθεί να δείχνει μάλλον προς την Ανατολή”, όπως ισχυρίζεται η Αποστολή, τότε γιατί ο Παλαιολόγος υιοθετεί ένα δυτικοευρωπαϊκό λογοτεχνικό είδος;

Βέβαια η δική μου ανάγνωση δεν έχει στόχο να αποδώσει προθέσεις στον Παλαιολόγο ούτε να μειώσει τη σατιρική ή πικαρική υφή του κειμένου, αλλά να επισημάνει αναλογίες και να επιχειρήσει να δώσει εξηγήσεις σε κάποιες απορίες και ιδιαίτερα στο γιατί ο Παλαιολόγος συνδυάζει το πικαρικό με το μυθιστορικό στοιχείο, θέμα που δεν θίγει διόλου η Αποστολή. Τονίζω, άλλωστε, ότι μόνο αναδρομικά και ερμηνευτικά μπορούμε να δούμε το μυθιστόρημα του Παλαιολόγου ως εθνική αλληγορία, γιατί σαφώς στην εποχή του δεν φαίνεται να λειτούργησε με αυτό τον τρόπο αφού το μυθιστόρημα σχεδόν ξεχάστηκε.

Το σχόλιο της Αποστολή θέτει και ένα γενικότερο ζήτημα. Θα δούμε τα ελληνικά μυθιστορήματα του 19ου αιώνα ως μιμήσεις ξένων προτύπων, έστω και με κάποιες προσαρμογές, ή θα προσπαθήσουμε να τα δούμε και σε συνάρτηση με τα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής τους; Θα επιχειρήσουμε, δηλαδή, μια μηχανιστική γραμματολογική σύγκριση, αντιμετωπίζοντας αυτά τα κείμενα ως φτωχούς συγγενείς των Ευρωπαϊκών ειδών και μυθιστορημάτων ή θα ανιχνεύσουμε τις πολιτικές και κοινωνικές τους ιδιαιτερότητες, αναδεικνύοντας έτσι και ορισμένες άδηλες αλλά σημαντικές πτυχές τους;

Υστερόγραφο: Στην απάντησή της η κ. Αποστολή αποδεικνύει ότι δεν διαβά-
ζει σωστά. Εγώ δεν ισχυρίζομαι ότι ο Πολυπαθής είναι 'αλληγορία για την ανα-
γέννηση του έθνους' απλώς υποστηρίζω ότι μπορεί να διαβαστεί ως εθνική αλλη-
γορία και ως εκ τούτου περιλαμβάνει και τις δοκιμασίες του ελληνοτικού έθνους και
όχι μόνο την αναγέννησή του. Μόνο η ηθική αναμόρφωση του Φαβίνη (δηλαδή
μόνο ένα μέρος και όχι όλο το μυθιστόρημα) μπορεί να συσχετιστεί με την ανα-
γέννηση του έθνους. Αντιγράφω τα σχετικά χωρία από τη σελίδα 193 στην οποία
παραπέμπει η κ. Αποστολή: «Επίσης η έμφαση, νωρίτερα στο μυθιστόρημα, στην
'αναβάπτιση' του Φαβίνη και ιδιαίτερα στην ανάστασή του στο τέλος αποκτούν
ίσως μια συμβολική διάσταση, υποδηλώνοντας την ηθική αναγέννησή του ως χαρα-
κτήρα και κατ' επέκταση όλου του έθνους, ένα είδος δηλαδή νέας αρχής και για
τους δύο. (...) Η ηθική του αναμόρφωση μπορεί να ειπωθεί τηρουμένων των ανα-
λογιών ως η αναγέννηση του έθνους και η προετοιμασία του για ανεξαρτησία».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μια πιο ολοκληρωμένη εκδοχή της ανακοίνωσής μου αναπτύσσεται στο βιβλίο μου: *The Other Self: Selfhood and Society in Modern Greek Fiction*, Lanham Maryland, Lexington Books, 2003, σσ. 55-82.

Δημήτρης Τζιόβας

Διευκρινιστικά για τον Πολυπαθή

Τα επιχειρήματα που εκτέθηκαν στο προηγούμενο μικροφιλολογικό
μου σημείωμα υπέρ της άποψης ότι ο Πολυπαθής διαφοροποιείται από το
πικαρικό μυθιστόρημα (κατά το ισπανικό πρότυπο) και προσεγγίζει το
γαλλικό μυθιστόρημα ηθών (χωρίς όμως να αποτελεί μια απλή μίμηση του
Gil Blas) συγκλίνουν με τη θέση υπέρ του διδακτικού χαρακτήρα και των
πολιτικοκοινωνικών προεκτάσεων του μυθιστορήματος.¹ Οι ηθικοδιδακτι-
κές προθέσεις του Παλαιολόγου επαληθεύονται, εξάλλου, τόσο από το
κείμενο της «Προκήρυξης» του Πολυπαθούς, όσο και από το υπερασπι-
στικό κείμενο του συγγραφέα στην εφημ. *Ο Φίλος του Λαού* (11.12.1840),
ενώ αποτυπώνονται εναργέστερα στον *Ζωγράφο* (1842). Οι επιφυλάξεις
μου αφορούσαν την ανάγνωση του Πολυπαθούς ως αλληγορίας για την
αναγέννηση του έθνους,² μεταξύ άλλων και λόγω της διαφανόμενης απο-
γοήτευσης του Φαβίνη (όπως και του ίδιου του Παλαιολόγου) από τα
πολιτικά δρώμενα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τα θέματα αυτά εκτενείς είναι οι αναφορές των Η. Tonnet («Οι γαλλικές επιδράσεις
στον Πολυπαθή του Γρ. Παλαιολόγου», στο: Γρ. Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, εισ.-επιμ. Α.
Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1989: 177*-186*) και Γ. Φαρίνου («'Ελληνικός Ζιλβλάσιος;'
Ο Πολυ-
παθής του Γρ. Παλαιολόγου», *ΕΕΦΣΑΠΘ* 1 (1991): 297-324 και «Γρηγόριος Παλαιολόγος»
στο: *Η Παλαιότερη πεζογραφία μας*, τ. Γ', Σοκόλης, Αθήνα 1996, σελ. 222-281).

2. Βλ. Δημ. Τζιόβας, «Ο Πολυπαθής του Γ. Παλαιολόγου ως εθνική αλληγορία», στον τόμο
*Μνήμη Άλκη Αγγέλου, Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστο-
ρίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Αριστοτέλειο
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 3-6 Οκτωβρίου 2002, University Studio Press, Θεσσαλονίκη,
2004, σελ. 193.

Πέρσα Αποστολή

Ο Ροΐδης και τα αγγλικά κείμενα του Πόε

Ένας από τους πρώτους εισηγητές του Πόε στην Ελλάδα ήταν ο Εμμ. Ροΐδης.¹ Ο τελευταίος μετέφρασε διηγήματά του μέσω των γαλλικών μεταφράσεων του Μπωντλαίρ, και όχι απευθείας από το αγγλικό κείμενο του Πόε. Αυτό απέδειξε η Αθηνά Γεωργαντά με προσεκτική ανάγνωση και αντιβολή των τριών κειμένων.² Ο Ροΐδης, που γνώριζε καλύτερα τα γαλλικά από τα αγγλικά, βασίστηκε απόλυτα στις μεταφράσεις του Μπωντλαίρ, ακολουθώντας τις εκφράσεις, τις μεταφραστικές επιλογές και τη σύνταξη του Γάλλου συγγραφέα, αναπαράγοντας μάλιστα κάποτε ακόμα και διάφορα λάθη του.

Για τις πρώτες μεταφράσεις του διαστήματος 1877-1879 δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να νομιμοποιεί την υπόθεση ότι ο Ροΐδης συγκρίνει τη μετάφραση του Μπωντλαίρ με το αγγλικό πρωτότυπο του Πόε. Όπως τονίζει η Α. Γεωργαντά, «είτε επειδή δεν έχει πρόχειρα τα έργα του Πόε, είτε επειδή δεν έχει τον χρόνο ή την ικανότητα να ελέγξει όλα τα λάθη και τις διαφορές της γαλλικής μετάφρασης, καταλήγει τις περισσότερες φορές να επαναλαμβάνει τις αυθαιρεσίες, τα σφάλματα και τις προσθήκες του Μπωντλαίρ». Αξίζει να επισημανθεί ότι στη βιβλιοθήκη του Ροΐδη, που φυλάγεται στην Ακαδημία Αθηνών, δεν σώζεται ούτε ένας τόμος έργων του Πόε στα αγγλικά, ενώ αντίθετα υπάρχουν τα Άπαντα του Μπωντλαίρ στη 7τομη μεταθανάτια έκδοση των Michel Lévy frères (1868-1870). Οι τόμοι 5-7 συγκεντρώνουν τις μεταφράσεις του Πόε με πρόλογο του Th. Gautier.³

Στη μετάφραση του Χρυσοκάραβου (1895) ωστόσο, που απέχει αρκετά χρόνια από τις προγενέστερες,⁴ ο Ροΐδης είναι πιθανό να συμβουλευτείται ταυτόχρονα και το αγγλικό κείμενο, εκεί όπου η μετάφραση του Μπωντλαίρ του φαίνεται ακατανόητη ή δύστροπη.⁵

Έχουμε εδώ λοιπόν μια πρώτη ένδειξη ότι ίσως κάποια στιγμή ο Ροΐδης να είχε πρόσβαση στο αγγλικό πρωτότυπο του Πόε. Οπωσδήποτε, υπήρχαν τότε στην Αθήνα αγγλικές εκδοχές διηγημάτων του Πόε, αφού το διήγημα «The murders in the Rue Morgue», που μεταφράστηκε το 1884 από τον Νικόλαο Γ. Πολίτη με τίτλο «Ο αλλόκοτος φονεύς»,⁶ μεταφράστηκε από το αγγλικό πρωτότυπο.⁷

Υπάρχουν όμως δύο ακόμα στοιχεία που δείχνουν πως ο Ροΐδης είχε πρόσβαση στο αγγλικά κείμενα του Πόε:

Ι. Το 1877, στο «Περί συγχρόνου εν Ελλάδι κριτικής»,⁸ ο Ροΐδης γράφει σε μια υποσημείωση ότι «μόνος ο Αμερικανός ποιητής Edgar Poe, παραδοξολογών μάλλον ή σπουδάζων, ισχυρίσθη ότι η επιμέλεια και ο κόπος δύνανται ν' αντικαταστήσωσι την έμπνευσιν».

Μια απλή ψηφιακή έρευνα των έργων του Πόε (www.earpoe.org) για τα κείμενα εκείνα όπου εμφανίζονται οι λέξεις diligence (επιμέλεια) ή diligent μαζί με μια από τις λέξεις labor, toil, labored, toiled (κόπος, κοπίασε) δίνει μόνο δυο κείμενα που να έχουν το νόημα της αναφοράς του Ροΐδη. Στο ένα από αυτά ο Πόε γράφει:

Buffon and Hogarth have both assured, (and their names are of weight,) that genius is little else than labor and diligence. Most certain it is that, in America especially, we are sadly given to undervalue the effect of patient thought and careful elaboration. [Οι Buffon και Hogarth έχουν δηλώσει (και τα ονόματά τους έχουν κύρος) πως η ιδιοφυΐα δεν είναι παρά δουλειά κι επιμέλεια. Είναι βέβαιο, ιδίως στην Αμερική, πως τείνουμε δυστυχώς να υποτιμούμε το αποτέλεσμα της υπομονετικής σκέψης και της προσεκτικής ανάπτυξης].⁹

Στο κείμενο αυτό όμως ο Πόε δεν φαίνεται να παραδοξολογεί. Το δεύτερο κείμενο όπου ο Πόε αναφέρει αυτά που του αποδίδει ο Ροϊδης απαντάται σ' ένα διήγημα-παρωδία του Πόε, «The literary life of Thingum Bob, Esq.» (Η λογοτεχνική ζωή του κ. Thingum Bob) που γράφτηκε το 1844:

After all, what is it? – this indescribable something which men will persist in terming “genius”? I agree with Buffon – with Hogarth – it is but *diligence* after all. Look at me! – how I labored – how I toiled – how I wrote! [Επιτέλους, τι είναι αυτό το απερίγραπτο κάτι που επιμένουμε ν' αποκαλούμε μεγαλοφυΐα; Συμφωνώ με τον Buffon και τον Hogarth, τελικά δεν είναι παρά επιμέλεια. Κοιτάξτε εμένα. Πόσο δούλεψα, πόσο κοπίασα, πόσο έγραψα!]¹⁰

Αυτές τις απόψεις των Buffon και Hogarth, που στο διήγημα αυτό παραδοξολογών αποδέχεται, τις αρνείται εμφαντικά ο Πόε σε μια βιβλιοκρισία:

«Perseverance is one thing and genius is another – whatever Buffon or Hogarth may assert to the contrary». [Άλλο πράγμα η επιμονή κι άλλο η μεγαλοφυΐα – κι ως ισχυρίζονται το αντίθετο οι Buffon και Hogarth].¹¹

Συνεπώς το κείμενο στο οποίο αναφέρεται ο Ροϊδης δεν μπορεί να είναι άλλο από την παρωδία «Η λογοτεχνική ζωή του κ. Thingum Bob», που απαντάται στον 4ο τόμο των Απάντων του Πόε που εκδόθηκε το 1856. Αυτό ωστόσο το διήγημα δεν μεταφράστηκε ποτέ από τον Μπουντλάιρ. Μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον William L. Hughes το 1862.¹² Ήδη λοιπόν το 1877 πρέπει να είχε πρόσβαση ο Ροϊδης είτε στον τέταρτο τόμο των αγγλικών Απάντων του Πόε, που εκδόθηκε το 1856 και στον οποίο εμφανίζεται το συγκεκριμένο διήγημα, είτε στη γαλλική μετάφραση του Hughes.

Όμως ο William L. Hughes δίνει την ακόλουθη γαλλική μετάφραση για το προαναφερθέν εδάφιο του διηγήματος «The literary life of Thingum Bob, Esq.»:

Qu' est-ce, après tout, que cet ineffable *je ne sais quoi* que les hommes s' obtiennent à baptiser du nom de génie? D' accord avec Buffon, -avec Hogarth, je crois que ce n' est pas autre chose qu' une grande activité. Regardez-moi! —ai-je assez travaillé, ai-je assez écrit! [Επιτέλους, τι είναι αυτό το απερίγραπτο κάτι που επιμένουμε ν' αποκαλούμε μεγαλοφυΐα; Συμφωνώ με τον Buffon και τον Hogarth, πιστεύω πως δεν είναι παρά μια μεγάλη δραστηριότητα. Κοιτάξτε εμένα. Πόσο δούλεψα, πόσο έγραψα!]¹³

Στο κείμενο αυτό δεν εμφανίζονται οι λέξεις *επιμέλεια* και *κόπος*, λέξεις που εμφανίζονται τόσο στο κείμενο του Ροϊδη όσο και στο αγγλικό πρωτότυπο του Πόε. Συνεπώς ο Ροϊδης θα πρέπει να είχε ως πηγή του σχολίου του το αγγλικό κείμενο της παρωδίας «Η λογοτεχνική ζωή του κ. Thingum Bob», και όχι τη μετάφραση του Hughes. Ο Ροϊδης είχε λοιπόν πρόσβαση σε αγγλικά κείμενα του Πόε ήδη από το 1877, όταν δηλαδή μετέφρασε έργα του Πόε για πρώτη φορά.

II. Το 1890, στις Δημ. Κόκκου 'Ποιήσεις', ο Ροϊδης γράφει:¹⁴

Αληθώς πρωτότυπος είναι αν όχι ο περιγράφων ανύπαρκτα, αλλ' ο πρώτος κατορθών να διατυπώση τα πράγματι υπάρχοντα και υπ' ουδενός άλλου προ αυτού διατυπωθέντα. Η δε άλλη καθαρώς προσωπική δήθεν πρωτοτυπία ουδέν άλλο ως επί το πλείστον είναι, παρά ιδιότροπος και αυθαίρετος συνδυασμός του επί τη κεφαλή του ποιούντος ταμιεύματος παντοίων αναμνήσεων. Τα προϊόντα της μίξεως ταύτης, έστω και ανεπιγνώστως γενομένης, είναι τόνον μόνον πρωτότυπα όσον και τα πλάσματα των νυκτερινών ονειρών, των οποίων τα συστατικά δύνανται τις ν' ανεύρη ανελλιπή εις τας σχολίας και τας εντυπώσεις της ημέρας, απαράλλακτως ως αι χίμαιραι, οι δράκοντες, οι τρα-

γέλαφοι, οι ιππαλεκτρώονες και τα άλλα δήθεν φανταστικά τέρατα ουδέν άλλο είναι ή απλόν άθροισμα πτερύγων, ουρών, οπλών, λόφων, ονύχων, κεράτων και φολιδών. Τοιαύτα τινά είναι και τα ποιητικά κνήματα των ούτε εν τω περί αυτούς κόσμω ούτε εν τοις ιδίοις σπλάγγχοις, αλλ' εν μόνη τη φαντασία των αναζητούντων των έργων αυτών την πρώτην ύλην.

Αυτό το κείμενο φαίνεται να είναι παράφραση του ακόλουθου εδαφίου από το δοκίμιο *Fancy and imagination* του Πόε:¹⁵

The fancy as nearly creates as the imagination; and neither creates in any respect. All novel conceptions are merely unusual combinations. The mind of man can *imagine* nothing which has not really existed; and this point is susceptible of the most positive demonstration – see the Baron de Bielfeld, in his *Premiers Traits de L' Erudition Universelle*, 1767. It will be said, perhaps, that we can imagine a *griffin*, and that a griffin does not exist. Not the griffin certainly, but its component parts. It is a mere compendium of known limbs and features – of known qualities. Thus with all which seems to be *new* – which appears to be a *creation* of intellect. It is re-soluble into the old. The wildest and most vigorous effort of mind cannot stand the test of this analysis.

[Η φαντασίωση δημιουργεί όσον σχεδόν και η φαντασία αλλά και καμιά από τις δυο δεν συμβάλλει, ενγένει, στη δημιουργία. Όλες οι καινούργιες ιδέες είναι απλώς ασυνήθιστοι συνδυασμοί. Το μυαλό του ανθρώπου δεν μπορεί να φανταστεί κάτι που ουδέποτε υπήρξε πραγματικά· κι αυτό το σημείο επιδέχεται την πιο κατηγορηματική απόδειξη – βλέπε το έργο του βαρώνου de Bielfeld *Premiers Traits de L' Erudition Universelle*, 1767. Θα μας έλεγαν, ίσως, ότι μπορούμε να φανταστούμε έναν γρύπα, κι ότι γρύπας δεν υπάρχει. Γρύπας βέβαια δεν υπάρχει, υπάρχουν όμως τα συστατικά του μέρη. Είναι απλώς μια επιτομή από γνωστά πτερύγια και χαρακτηριστικά προσώπου – από γνωστές ποιότητες. Το ίδιο συμβαίνει και με όσα φαίνονται καινούργια – που παρουσιάζονται ως δημιουργήματα του μυαλού. Είναι δυνατόν να αναλυθούν στο παλιό. Η πιο άγρια και πιο δραστήρια προσπάθεια του μυαλού δεν μπορεί να αποφύγει τον έλεγχο της ανάλυσης αυτής].¹⁶

Αυτό το δοκίμιο δεν μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Μπωντλαίρ.¹⁷ Μεταφράστηκε για πρώτη φορά στα γαλλικά μόλις το 1998, από τον Claude Richard.¹⁸ Η ομοιότητα όμως του εδαφίου του Ροΐδη με εκείνο του Πόε υποδεικνύει ότι ο Ροΐδης γνώριζε το αντίστοιχο δοκίμιο του Πόε, αναγκαστικά μέσω του αγγλικού πρωτοτύπου (μια και δεν είχε μεταφραστεί στα γαλλικά).

Τα δυο εδάφια του Ροΐδη που αναφέραμε δείχνουν λοιπόν ότι ενδεχομένως είχε πρόσβαση σε αγγλικά κείμενα του Πόε που δεν είχαν μεταφραστεί από τον Μπωντλαίρ. Τέτοια κείμενα φαίνεται να είχε το 1895, όταν μετέφραζε τον «Χρυσοκάραβο», το 1890, όταν χρησιμοποιούσε εδάφιο από τη *Φαντασίωση και φαντασία* (που δεν είχε μεταφραστεί στα γαλλικά), αλλά και το 1877, όταν αναφέρθηκε σ' ένα διήγημα-παρωδία του Πόε, αμετάφραστο από τον Μπωντλαίρ, με λέξεις που δείχνουν ότι είχε διαβάσει το αγγλικό πρωτότυπο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γεωργία Γκότση, «Νικόλαος Πολίτης και Edgar Allan Poe: Διασταυρώσεις», *Μικροφιλολογικά* 17 (2005) 26.
2. Αθηνά Γεωργαντά, «Ο εισηγητής και πρώτος μεταφραστής του Πόε στην Ελλάδα», περ. *Διαβάζω*, τχ. 96, 13 Ιουνίου 1984, σ. 38.
3. Αθηνά Γεωργαντά, ό.π., σ. 39.
4. Ε.Α. Πόε, *Ο Χρυσοκάραβος*, μτφρ. Εμμ. Ροΐδης, εφ. *Εικονογραφημένη Εστία*, 1895 (16.4-4.6.1895), 124-5, 133-5, 142-3, 156-7, 165-7, 173-5, 181-2.
5. Αθηνά Γεωργαντά, ό.π., σ. 39.
6. Γεωργία Γκότση, ό.π.

7. Αθηνά Γεωργαντά, ό.π., σ. 40.
8. Εμμ. Ροΐδης, «Περί συγχρόνου εν Ελλάδι κριτικής», περ. *Παρονασός*, τχ. 1, 1877, σ. 758. Επίσης βλέπε Εμμ. Ροΐδης, *Απαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1978, τ. Β', σ. 251.
9. Edgar Allan Poe, κριτική του έργου «Tortesa, the usurer» του Ν. Ρ. Willis, *Literary Examiner and Western Monthly Review*, Ιούλιος 1839, σ. 209-213. Επίσης www.eapoe.org/works/criticism/lewr3907.htm.
10. Edgar Allan Poe, «The literary life of Thingum Bob, Esq.», *The works of the late Edgar Allan Poe*, επιμ. Rufus Wilmot Griswold, εκδ. J.S. Redfield, τ. IV, Νέα Υόρκη 1856, σ. 210-229. Πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφ. *Southern Literary Messenger*, Δεκέμβριος 1844, (10:719-727). Επίσης βλέπε Edgar Allan Poe, *Tales and sketches*, επιμ. Thomas Ollive Mabbott, University of Illinois Press, Urbana 2000, τ.2, σ. 1145.
11. Edgar Allan Poe, βιβλιοκρισία του μυθιστορήματος *Night and morning* του Bulwer, *Graham's Magazine*, Απρ. 1841, σ. 197-202. Επίσης στο www.eapoe.org/works/criticism/gm41be01.htm.
12. *Contes inédits d' Edgar Poe*, traduits de l' anglais par William L. Hughes, Paris, collection Hetzel, J. Hetzel – Librairie Claye, 1862. Βλέπε Edgar Allan Poe, *Oeuvres en prose*, traduites par Charles Baudelaire, texte annoté par Y.G. Le Dantec, Bibliothèque de la Pleiade, Librairie Gallimard, Paris 1956, σ. 1089.
13. Edgar Allan Poe, «Les débuts littéraires de Thingum Bob», *Contes inédits d' Edgar Poe*, μετάφραση William L. Hughes, Paris, collection Hetzel, J. Hetzel – Librairie Claye, 1862, σ. 246-247.
14. Εμμ. Ροΐδης, «Δημ. Κόκκου 'Ποήσεις'», εφ. *Ακρόπολις*, 28.3.1890. Επίσης στο Εμμανουήλ Ροΐδης, *Απαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1978, τ. Γ', σ. 368-369.
15. Edgar Allan Poe, «Fancy and imagination: Drake's Culprit Fay and Moore's Alciphron», *The works of the late Edgar Allan Poe*, τ. III, 1850, σ. 374-382. Επίσης www.eapoe.org/works/criticism/mooreb.htm.
16. Έντγκαρ Άλλαν Πόε, «Φαντασίωση και φαντασία», μτφρ. Στέφανος Μπεκατώρος, στο *Edgar Allan Poe*, επιμ. Στέφανος Μπεκατώρος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002, τ. Α', σ. 178.
17. Edgar Allan Poe, *Oeuvres en prose*, traduites par Charles Baudelaire, texte annoté par Y.G. Le Dantec, Bibliothèque de la Pleiade, Librairie Gallimard, Paris 1956, σ. 1083.
18. *Edgar Allan Poe: les cahiers de l' Herne*, επιμ. Claude Richard, εκδ. L Herne / Fayard, Paris 1998, σ. 116-117 και 137-138.

Σταύρος Κοντολέων

Ἡ ἐπικουρία τῶν παπαδιαμαντικῶν μεταφράσεων ἢ συμπληρωματικὴ ἀναίρεση λόγων περὶ αἰμομειξίας

Πάρα πολύ δύσκολα ἕνας σημερινός ἀναγνώστης θά διάβαζε τά παραλογοτεχνικά μυθιστορήματα, πού ἦταν ἀναγκασμένος νά μεταφράζει ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τήν *Ἐφημερίδα*. Ἐντούτοις, ἡ ἀνάγωση ὅλου αὐτοῦ τοῦ ὄγκου εἶναι ἀπολύτως ὑποχρεωτική ἀλλά καί ἐξαιρετικά ὠφέλιμη γιὰ τοὺς συστηματικούς μελετητές τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐκτός τῶν ἄλλων ὠφελειῶν, οἱ παπαδιαμαντικές μεταφράσεις μᾶς βοηθοῦν ἀρκετές φορές ν' ἀποφύγουμε σοβαρότατες παρερμηνεῖες τοῦ πρωτότυπου ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ἄν, λογουχάρη, ὁ κ. Γκώ Σωνιέ εἶχε διαβάσει τό μυθιστόρημα τοῦ Α. Mathey (Α. Arnoula) *Ἡ κατηγορημένη κοιλιά καί τή συνέχειά του Ὁ μυστηριώδης θησαυρός*!¹ ἴσως δέ θά διέβλεπε αἰμομειξία, ἔστω καί φανταστική, στήν προσφώνηση «ἀδελφῆ μου», πού ἀκούγεται σ' ἕνα τραγοῦδι τῆς *Μετανάστιδος*.² Ὅταν ἀναίρεσα τήν ἄκρως ἐξεζητημένη ἐρμηνεία του,³ δέν εἶχα διαβάσει αὐτή τήν παπαδιαμαντική μετάφραση, τῆς ὁποίας δύο χωρία κραυγάζουν ὅτι ὁ κ. Σωνιέ ἄδικα ὑποφιάζεται ἀθώωτατες λέξεις. Τά παραθέτω:

α) Ἐπιφυλλίδα ἀρ. 96, στήλη β': «Ναί, σύζυγός μου, συμβία μου, ἐρωμένη μου, ἀδελφή μου,⁴ διότι σέ ἀγαπῶ μέ ὅλους τούς ἔρωτας.»

β) Ἐπιφυλλίδα ἀρ. 105, στήλη ε': «Εἰπέ τῆς συμβίας μου, τῆς ἀδελφῆς μου, τῆς νύμφης μου.»

Περιττεύει κάθε σχόλιο.

Ὁ ἴδιος μελετητής, πολύ παλαιότερα, ἰσχυρίστηκε ὅτι τό ρῆμα ἀποπλανῶ στή φράση «αὐτή θά τόν ἐπαρηγόρει ἢ θά ἐπροσπάθει νά τόν ἀποπλανήσει» τοῦ διηγήματος «Ἐρως-ἦρως» (3.172.1)⁵ ἔχει σημασία ἐρωτική καί ἄρα ὑπεμφαίνει ἀσυνείδητη αἰμομεικτική τάση τῆς γραίας Μπούρμπαινας πρὸς τό γιό της Γιωργή.⁶ Ἀντίθετα τότε λέγοντας ὅτι στα χρόνια τοῦ Παπαδιαμάντη τό ρῆμα ἀποπλανῶ δέν εἶχε στενωθεῖ σημασιακά καί τίς περισσότερες φορές σήμαινε ὅ,τι περίπου καί τό παραπλανῶ.⁷ Μεγάλος ἀριθμός παραδειγμάτων τοῦ μελετήματός μου, στά ὅποια τό ἀποπλανῶ δέν ἔχει ἴχνος ἐρωτικής χροιάς, προερχόταν ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Modern Greek Dictionary Center τοῦ ἀείμνηστου Καθηγητή Δημ. Ι. Γεωργακά.

Σήμερα θά μπορούσα νά παραθέσω ἕνα πολύ μεγαλύτερο ἀριθμό χωρίων ἀπό τίς παπαδιαμαντικές μεταφράσεις δόκιμων καί ἀδόκιμων γαλλικῶν καί ἀγγλικῶν ἔργων. Ἐπειδή ὅμως φαίνεται πῶς ὁ κ. Σωνιέ δέν ἔχει πεισθεῖ γιά τήν ἀστοχία του στήν ἐρμηνεία τοῦ «ν' ἀποπλανήση», περιορίζομαι στήν παράθεση ἑνός μόνο χωρίου ἀπό τό σημαντικό μυθιστόρημα Ὁ πύργος του Δράκουλα⁸ τοῦ Μπράμ Στόουκερ, μόνο γιά νά καταδειχθεῖ πόσο σπουδαία ἐπιχοῦρια μᾶς προσφέρουν οἱ παπαδιαμαντικές μεταφράσεις:

Ἐπιφυλλίδα ἀρ. 31, στήλη β': «Ἡ θυγάτηρ ἐπροσπάθει ν' ἀποπλανήση τήν μητέρα της καί νά τήν ἐμποδίση τοῦ ν' ἀνησυχή.»

Σχεδόν ταυτόσημο μέ τό χωρίο τοῦ «Ἐρωτος-ἦρως» –καί διδασκαλικότατο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἐφημερίς, 31.12.1888-1.5.1889.

2. G. Saunier, «Ἡ Μετανάστις ἢ τό προσχέδιο τοῦ μύθου», Ἑλληνικά 49, 1999, 93-119 [τώρα: Guy (Michel) Saunier, Ἐωσφόρος καί ἄβυσσος. Ὁ προσωπικός μύθος τοῦ Παπαδιαμάντη, Ἐκδόσεις Ἄγρα, Αθήνα 2001. Τό μελέτημα στίς σσ. 127-163].

3. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Συγκολλώντας τό κρανίο τοῦ Πιλντάου», Νέα Ἐστία, τχ. 1726, Σεπτέμβριος 2000, σ. 314-328 [τώρα στό βιβλίο: Ὁ μυθιστοριογράφος Παπαδιαμάντης. Συναγωγή κριτικῶν κειμένων, Ἐπιμέλεια: Σταῦρος Ζουμπουλάκης - Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Αθήνα 2003. Τό μελέτημα στίς σσ. 129-150. Στό ἴδιο βιβλίο ἀναδημοσιεύεται καί τό μελέτημα τοῦ κ. Σωνιέ (σσ. 85-128).

4. Οἱ ἀραιογραφήσεις, παντοῦ, δικές μου.

5. Στήν κριτική ἔκδοση τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη («Δόμος») ἀντί τοῦ ἦ –πού ἔχει εἰσαχθεῖ ἤδη στό Ἀπάνθισμα Διηγημάτων Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη («Δόμος», Αθήνα 2001, βλ. σ. 308, στίχ. 1) γράφεται καί, γραφή κακή τῶν ἐκδόσεων Βαλέτα, Σεφερλή, Μουλλά.

6. Guy Saunier, «Μερικές μεθοδολογικές παρατηρήσεις καί προτάσεις γιά τή μελέτη τοῦ Παπαδιαμάντη», περ. Διαβάζω, τχ. 165, 8.4.1987 (ἀφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη).

7. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀποπλάνησις», Ἀριάδνη, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς (τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης), Ἀφιέρωμα στόν Στυλιανό Ἀλεξίου, τόμος πέμπτος, 1989. Ἡ μελέτη στίς σσ. 439-445.

8. Ἡ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος δημοσιεύτηκε στό Νέον Ἄστυ, 27.1.-24.6.1903. Βλ. Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου, «Ἄγνωστες καί σχεδόν ἄγνωστες μεταφράσεις τοῦ Παπαδιαμάντη (Πρόδρομη ἀνακοίνωση)», Νέα Ἐστία, τχ. 1747, Ἰούλιος-Αὔγουστος 2002.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Νίκος Καζαντζάκης - Γ. Κ. Κατσιμπαλής Αλληλογραφικά τεκμήρια

Τα αλληλογραφικά τεκμήρια που ανακοινώνω εδώ προέρχονται από το αρχείο του Γ.Κ. Κατσιμπαλή. Τα είχα αντιγράψει πριν από πολλά χρόνια, τηρώντας την ιδιότυπη ορθογραφική και την μάλλον ασυνεπή τονική γραφή του Καζαντζάκη. Όπως προκύπτει και από το ύφος των τεκμηρίων, οι μεταξύ των δύο ανδρών σχέσεις ήταν εντελώς τυπικές, τουλάχιστον στην αρχή της επικοινωνίας τους, αλλά το συνεχές και αδιάπτωτο ενδιαφέρον του Κατσιμπαλή για την προβολή της λογοτεχνίας μας, όπως και η ιδιότητά του ως εκδότη της Αγγλοελληνικής Επιθεώρησης, τον ωθούν να απευθύνεται και σε πρόσωπα που δεν ανήκουν στο άμεσο φιλικό του περιβάλλον. Θυμίζω, εξ άλλου, πως το 1958 ο Κατσιμπαλής εξέδωσε την ασυμπλήρωτη μέχρι σήμερα Βιβλιογραφία Ν. Καζαντζάκη. Α' 1906-1948.

1'

Antibes, Villa Manolita, 4-2-52

Αγαπητέ κ. Κατσιμπαλή,

Πώς με θυμηθήκατε και μου στέλνετε την τόσο πλούσια και ενδιαφέρουσα Ελ.[ληνο] Βρ.[ετανική] Επιθεώρηση; Τη διαβάζω με πολύ χαρά και Σας ευχαριστώ. Όμως Timeo Danaos...

Ο «Θεός» μαζί Σας!

Ν. Καζαντζάκης

2

Αθήνα 17.3.52

Αγαπητέ κ. Καζαντζάκη,

Άδικα φάχνετε για Δαναούς εκεί που δεν υπάρχουν παρά μόνο καλοπροαίρετοι και ανυστερόβουλοι φίλοι! Αν δεν σας έστελνα τόσον καιρό την «Αγγλοελληνική» είταν γιατί δεν ήξερα τη διεύθυνσή σας. Ο φίλος Ι. Κακριδής μου την είχε υποσχεθεί εδώ κι' ένα χρόνο τουλάχιστο κι' όλο ξέχναγε ή αμελούσε, ώσπου μου την έδωσε μόλις φέτος την πρωτοχρονιά! Ο αγαπητός Γιαννάκης έχει αμελήσει κι' ένα άλλο ζήτημα που ίσως να σας ενδιαφέρει. Του είχα αναθέσει να σας ζητήσει όλες τις ξένες κριτικές που γράφτηκαν για το «Ζορμπά» και το «Χριστό», για να τις δημοσιέψω μεταφρασμένες στην «Επιθεώρηση», όπως έκαμα για τον Σικελιανό, για τον Σεφέρη, τον Βενέζη και τον Καβάφη.² Μου ξομολογήθηκε ύστερ' από ένα ολόκληρο χρόνο πως ξέχασε να το κάμει, πνιγμένος καθώς είναι από τις πανεπιστημιακές του φροντίδες και ιδιωτικές του υποθέσεις. Να το πραγματοποιήσει άραγε τώρα; Ο Ι. Θωμόπουλος, συνεπέστερος, μου έστειλε αμέσως μόλις του τις ζήτησα, τις σουηδικές κριτικές μεταφρασμένες από τα πέρσι.³ Τις παρέδωσα στον Κακριδή για να τις ελέγξει, επειδή ορισμένα μέρη τους μου φάνηκαν κάπως αβέβαια στη διατύπωσή τους. Περιμένουν κι' αυτές ακόμα στα χέρια του. Καταφεύγω, λοιπόν, σ' εσάς με την ελπίδα πως ίσως θελήσετε να με συντρέξετε στέλνοντάς μου απ' ευθείας, είτε στον Ι. Κακριδή, τα σχετικά αποκόμματα. Ξέρω πόσο πολύτιμος είναι ο καιρός σας, ξέρω ακόμα πόσο είσαστε αδιάφορος για όλα αυτά —αλλά δε θα μπορούσε να κάμετε και μια εξαίρεση; Με την ευκαιρία αυτή τολμώ να σας ζητήσω και κάτι άλλο ακόμα: Τον Ιούνιο συμπληρώνεται (χιόλας!) ένας χρόνος που πέθανε ο Άγγελος Σικελιανός και η «Αγγλοελληνική» ετοιμάζεται να του αφιερώσει ένα τεύχος. Καταλαβαίνετε, φυσικά, πόσο πολύτιμη θα είταν η δική

σας συμβολή μ' ένα άρθρο, μια μελέτη, ό,τι θελήσετε... Μπορώ να ελπίζω; Θα έπρεπε όμως να έχω τα χειρόγρατά σας το αργότερο ως τις 10 Μαΐου.

Με άπειρη τιμή και αγάπη
[Γ.Κ. Κατσίμπαλης]

3

Antibes, Villa Manolita, 1-4-52

Αγαπητε κ. Κατσίμπαλη,

Πολη χαρα μούδοκε το γράμμα Σας· μπορεί λοιπον το Timeo Danaos... να μεταφραστει, κατα το περιφημο ανέκδοτο: «Τιμω τους Δαναους και τη δόνα Φερεντίαν...». Ο Θεος να δόσει, να γίνουμε μια μέρα καλοι φίλοι.

Σας ευχαριστω που θέλετε να δημοσιέψετε τις κριτικες που γράφτηκαν για τα βιβλίαμου εδώ στην ξενητια. Δυστυχως δεν τις μαζέβω, μα η γυναικάμου που ενδιαφέρεται έχει αντιγράψει μερικες και θα Σας τις στείλω. Απο τη Νορβηγία, όπου γράφτηκαν οι πιο θερμες, δε μου μετάφρασαν καμια· μονάχα με γράματα έμαθα τι έγγραφαν. Παθολογική είναι αφτή η αναισθησία μου· ίσως γιατι δεν έχω μεγάλη εμπιστοσύνη στους κριτικούς σε κανένα μέρος του κόσμου.

Για το Σικελιανο είναι για μένα πολυ ενωρις να μιλήσω· δεν μπορω ακόμα να πιστέψω πως έφυγε από τη γης. Έχω σκοπο να γράψω ένα ολόκαιρο βιβλίο για τα 40 χρόνια της φιλιάς μας (1911-1951) κ' εκει θα μιλήσω για τον άνθρωπο και τον εξάισιο λυρικο ποιητη. Μα τώρα ακόμα δεν μπορω· όταν συλογιέμαι πως μπορεί να πέθανε, η αγανάχτηση θολώνει το νουμου· η αγανάχτηση για την αδικία, για τη στραβομάρα και την κάχητα της Μοίρας, και για τους άτιμους, ανάξιους και ταπεινους ανθρώπους που ζουν κ' εκείνος πέθανε. Με τον καιρο ελπίζω να γαληνέψω· και τότε θα γράψω· τότε μου φαίνεται πως είμαι κάτω στο χώμα μαζί του και σαπίζω.

Ο Θεος μαζί Σας! Σας ευχαριστω που μου στέλνετε το τόσο ενδιαφέρον περιοδικο και μαθαίνω τι γίνεται στην πνευματικην Ελλάδα.

Με αγάπη
Ν. Καζαντζάκης

4⁴

Antibes, Villa Manolita, 12.10.52

Αγαπητε φίλε,

Σας στέλνω επιτέλους (μπόρεσε η Ελένη και τις αντέγραψε) μερικες κριτικες· λυπήθηκα που πάψατε να μου στέλνετε [Αγγλοελληνική] Επι[θεώρηση]. Δε βγαίνει πια; Μάθαινα έτσι τί γίνεται στην πνευματικην Ελλάδα.

Σας στέλνω την Santa Chiara. Βοήθειά Σας!

Ν. Καζαντζάκης

5⁵

Antibes, Villa Manolita, 26.10.52

Αγαπητε κ. Κατσίμπαλη,

Έλαβα τις 3 [Αγγλοελληνικές] Επιθ[εωρήσεις] και Σας ευχαριστω πολυ· όπως όλες οι «καλες πράξεις», μου είταν μια ευχάριστη έκπληξη.⁶ Σας έστειλα και τις γερμ[ανικές] και αγγλ[ικές] κριτικες που έτυχε νάχω, και τον πρόλογο στην ολανδ[ική] έκδοση του «Χριστού ξανα+νεται», γρα-

μένα απο το μεγαλύτερο σήμερα ποιητη της Ολανδίας Den Doolard. Πολυ
θα χαρω να τις τυπόσετε. Και πάλι ευχαριστώ κι ο «Θεος» μαζί Σας!
Ν.Καζαντζάκης

67

Πολους ολαντέζικους χαιρετισμούς!

Utrecht, 28.11.52

Ν. Καζαντζάκης

78

Antibes, Villa Manolita, 15-3-53

Αγαπητε κ. Κατσιμπαλη,

Σας έστειλα κι άλες κριτικες, βρήκατε τον μπελάΣας. Περιμένω ανυ-
πόμονα την Αγγλοελην[ική] Επιθεώρηση. Βγήκε στη Ν.Υόρκη ο «Ζορ-
μπάς» και τυπόνεται ο «Χ. Ξανα+νεται».

Ευχαριστω για όλα και ο Θεος μαζί Σας!

Ν. Καζαντζάκης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ταχυδρομικό δελτάριο από το Μουσείο Guimet του Turkestan με μαρμάρινη ελληνιστική κεφαλή του έβδομου αιώνα.
2. Βλ. «Ο Άγγελος Σικελιανός και η σουηδική κριτική». *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 4/11 (Μάιος-Ιούν. 1950) 409-422. ~ «Ένας έλληνας ποιητής όπως τον είδε η αγγλική κριτική», *ό.π.*, 4/4 (Μάιος-Ιούν. 1949) 121-131. ~ «Πώς είδε την Αιολική γη η ευρωπαϊκή κριτική», *ό.π.*, 5/6 (Ιουλ.-Αύγ. 1951) 209-221. ~ «Η αγγλική κριτική για τον Καβάφη», *ό.π.*, 5/10 (Μάρτ-Απρ. 1952) 383-391.
3. Πρόκειται για τον εκπαιδευτικό, γλωσσολόγο και ονοματολόγο Ιωάννη Α. Θωμόπουλο (1911-1988) ο οποίος είχε σπουδάσει, όπως ο Ιωάννης Κακριδής, και στη Σουηδία. Ο Θωμόπουλος είχε αναλάβει κατά καιρούς διάφορα αξιώματα στον χώρο της παιδείας και υπήρξε ιδρυτής και πρόεδρος της Ελληνικής Ονοματολογικής Εταιρείας.
4. Ταχυδρομικό δελτάριο με την Santa Chiara, από την εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου στην Ασίζη.
5. Ταχυδρομικό δελτάριο. Πίνακας του Giotto από την εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου στην Ασίζη.
6. Προφανώς πρόκειται για 3 αντίτυπα του τεύχους της *Αγγλοελληνικής Επιθεώρησης* 5/12 (Ιουλ.-Σεπτ. 1952) όπου «Η σουηδική κριτική για δυο βιβλία του Ν. Καζαντζάκη», σ. 470-478. Σχολιάζονται το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* και *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Κατά το προτασόμενο σημείωμα, οι μεταφράσεις των σουηδικών κειμένων οφείλονται «στην πρόθυμη προσφορά του φίλου καθηγητή Ι. Θωμόπουλου». Με το τεύχος αυτό κλείνει η πρώτη περίοδος της *Αγγλοελληνικής* και αποσύρεται ο Κατσιμπαλης. Μετά από μερικούς μήνες το περιοδικό θα επανακυκλοφορήσει, σε μικρότερο σχήμα, με διευθυντή τον Γ.Π. Σαββίδη.
7. Ταχυδρομικό δελτάριο με τον πίνακα «De nar» του Frans Hals (c. 1580-1666). Στα μέσα Νοεμβρίου 1952 ο Καζαντζάκης και η γυναίκα του ταξιδεύουν στην Ολλανδία και επισκέπτονται την Ουτρέχτη και το Άμστερνταμ. Βλ. Π. Πρεβελάκης: «Νίκος Καζαντζάκης. Συμβολή στη χρονογραφία του βίου του». *Νέα Εστία* (Χριστούγεννα 1959) 26.
8. Ταχυδρομικό δελτάριο με τον πίνακα «Het vroolijk huisgezin» του ολλανδού ζωγράφου Jan Steen (1626-1679).

Δημήτρης Δασκαλόπουλος

80

28

Αθέλητες σκαριμπικές παρενδυσίες

I. Ο Ντόρρος και ο Ντορής

Πρόσφατα ήρθε στα χέρια μου η εργασία ενός φοιτητή της φιλολογίας για τον Γιάννη Σκαρίμπα: εκεί συνάντησα ένα δευτερεύον ίσως, ως προς τη ουσιαστική σημασία του αλλά πάντως φωναχτό σφάλμα, σχετικό με τα βιογραφικά αυτού του συγγραφέα που πλησίασε περισσότερο από όλους τους σύγχρονους του την αλλόκοτη φύση του ανθρώπου. Είδα λοιπόν εκεί ότι ο Σκαρίμπας το 1936 συναντήθηκε στη Φαράκλα της Εύβοιας με τον Θεόδωρο Ντόρρο, τον συγγραφέα που θεωρήθηκε από ορισμένους ως προ-άγγελος του ελληνικού υπερρεαλισμού, με το βιβλίο του *Στου γλυτωμού το χάζι* (1930). Απορώντας γι' αυτή την πρωτάκουστη συνάντηση ανάτρεξα στις βιβλιογραφικές πηγές από όπου προήλθαν τα στοιχεία της εργασίας και διαπίστωσα ότι το σφάλμα δεν είναι τωρινό αλλά απλώνει τις ρίζες του τουλάχιστον μια δεκαπενταετία πριν. Πράγματι, στο αφιέρωμα του περιοδικού *διαβάζω* στον Σκαρίμπα (τχ.269.4 Σεπτ.1991) ο συντάκτης του χρονολόγιου, Γιώργος Παπαστάμος, αναφέρει ότι το 1936 ο Χαλκιδικαίος πεζογράφος «γνωρίζεται με το δάσκαλο-ποιητή, εισηγητή του σουρρεαλισμού στην Ελλάδα, που έρχεται από τη Μυτιλήνη, κληρονομήσιμος απ' τη μεταξική δικτατορία, για να υπηρετήσει ως δάσκαλος στο Δημοτικό Σχολείο Φαράκλας Ευβοίας, [τον] Θεόδωρο Ντόρο ή Ντόρο Ντορή». Δεν ξέρω τι μασκαρέματα χρειάστηκαν για να γίνει ο Ντόρρος Ντόρρος, αλλά ήδη το 1991 ήταν αδικαιολόγητο ένα παρόμοιο μπέρδεμα, από τη στιγμή που ο Μάνος Χαριτάτος μια δεκαετία πριν ξεκαθάρισε με άρθρο του στην *Φιλολογική Καθημερινή* (26 Φεβρ. 1981) πολλά σκοτεινά σημεία σχετικά με την ως τότε αινιγματική προσωπικότητα του Ντόρρου, αντλώντας τα στοιχεία του από το κατατεθειμένο στο ΕΛΙΑ αρχείο του Θράσου Καστανάκη.

Το περίεργο είναι ότι το σφάλμα του Παπαστάμου, μολονότι μετριασμένο, είναι αλήθεια, αναπαράχθηκε τρία χρόνια αργότερα στο κριτικό ανθολόγιο *Για τον Σκαρίμπα* (εισαγωγή-επιμέλεια: Κατερίνα Κωστίου, εκδ. Αιγαίον, Λευκωσία 1994), μια όντως χρησιμότερη έκδοση που απ' όσο φαίνεται ήταν συστατικότερη δεξαμενή των περισσότερων αναφορών της εν λόγω φοιτητικής εργασίας. Είμαι βέβαιος ότι η Κωστίου, που πέραν πάσης αμφιβολίας έχει εισφέρει πολλά στην ανανέωση του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τον Σκαρίμπα, εμπιστεύθηκε χωρίς να ζητήσει ιδιαίτερα την λανθασμένη πληροφορία. Όμως, αν και το δικό της χρονολόγιο περιορίζεται στην λιτή αναφορά ότι το 1936 ο Σκαρίμπας «γνωρίζεται με τον Θεόδωρο Ντόρρο, ο οποίος διορίζεται δάσκαλος στο Δημοτικό Σχολείο της Φαράκλας της Εύβοιας» (σ. 25), στην ουσία υιοθετείται και επικυρώνεται η φανταστική αυτή συνάντηση, που, παρεμπιπτόντως, αν είχε όντως συμβεί θα ήταν ένα από τα ωραία παιχνίδια της τύχης. Ατυχώς όμως, ο Ντόρρος, σύμφωνα και με τα άφθονα νέα στοιχεία της συγκριτικής μελέτης του Γιώργου Γιάνναρη, *Η ελληνική πρωτοπορία. Νικόλας Κάλας - Θεόδωρος Ντόρρος* (2005), επιβεβαιώνεται απολύτως πως ούτε δάσκαλος υπήρξε, ούτε καταδιωγμένος από το μεταξικό καθεστώς, ούτε δίδαξε στο συγκεκριμένο Σχολείο. Από τα υπάρχοντα μάλιστα δεδομένα της ζωής του, γνωρίζουμε ότι δεν ήρθε καν στην Ελλάδα, ως το θάνατό του.¹ Και τότε ποιόν συνάντησε ο Σκαρίμπας στη Φαράκλα της Εύβοιας; Απλώς, τον Ντόρο Ντορή, έναν πράγματι διωκόμενο εκπαιδευτικό που ιδεολογικά βρισκόταν στον χώρο της αριστερής αντιπολίτευσης

και που είχε δημοσιεύσει το 1930 το πεζό *Από το ημερολόγιο ενός τρελού δασκάλου*, ένα αφήγημα που έχει πολλές γλωσσικές και θεματικές ομοιότητες με τα πεζά του Γιώργη Ζάρκου.

II. Ποιός 'Κρίτων' ήταν αυτός;

Με την ευκαιρία της ενασχόλησης με τον Σκαρίμπα δεν θα ήταν άσκοπο να 'θεραπεύσουμε' την πατρότητα μιας βιβλιοκριτικής για την πρώτη συλλογή διηγημάτων του, *Καυμοί στο Γροπινήσι*, δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (22 Ιαν.1930) και υπογεγραμμένη με το ψευδώνυμο Κρίτων. Αποσπάσματα αυτής της βιβλιοκριτικής (σ.39) στέγασε η Κατερίνα Κωστή στο ανθολόγιο της με τίτλο *Για τον Σκαρίμπα* (1994), ταυτίζοντας όμως στον πίνακα περιεχομένων του βιβλίου τον ψευδώνυμο Κρίτωνα με τον Βάσο Βαρίκα. Παρά το ότι ο Βαρίκας, σύμφωνα με τον έλεγχο του αρχείου δημοσιευμάτων του που έκανα, χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Κρίτων μετά το 1955 και σχεδόν αποκλειστικά στο περιοδικό *Ο Ταχυδρόμος* παρά το ότι τον Ιανουάριο του 1930 ήταν μόνο δεκαεπτά ετών και δύσκολα θα μπορούσε να αναθέσει μια εφημερίδα κύρους, όπως η *Ακρόπολις*, τη στήλη της βιβλιοκριτικής σ' έναν αδοκίμαστο νεαρό· παρά το ότι, προπάντων, ο Βαρίκας γύρω στο '30 είχε πολιτικές θέσεις που εκφράζονταν μέσα από την τότε ακτιβιστική άκρα αριστερά, δηλαδή σφοδρά αντίθετες προς τις θέσεις της εν λόγω εφημερίδας· παρά το ότι το κείμενο της *Ακροπόλεως* είναι γραμμένο σε ήπια καθαρεύουσα τη στιγμή που όλα τα άρθρα του νεαρού Βαρίκα ήταν διατυπωμένα σε μια μαχητική, λαϊκότροπη δημοτική –παραταύτα δεν ήμουν απολύτως βέβαιος για το αν ήταν λανθασμένη η επίδικη ταύτιση.

Έκλινα τελειωτικά προς τα εκεί, αν και η αναμέτρηση με τα ψευδώνυμα κρύβει πάντοτε εκπλήξεις, όταν ο Γιάννης Μπαστιάς, γιός του Κωστή Μπαστιά, εκδότη των *Ελληνικών Γραμμάτων*, του περιοδικού που δημοσίευσε το πρώτο διήγημα του Σκαρίμπα και στον σχετικό διαγωνισμό βράβευσε το πεζό του «Ο Καπτάν Σουρμελής ο Στουραϊτής», με πληροφόρησε ότι εκείνη την εποχή μόνο ο πατέρας του χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Κρίτων (βλ. *Ελληνικά Γράμματα* του 1927-30). Δεν ξέρω, μήπως χρειάζεται καινούρια αυτοψία στην εφ. *Ακρόπολις* εκείνης της περιόδου, για να δούμε τι έχει γράψει ακόμα ο Κρίτων, με ποιά βιβλία και πώς έχει ασχοληθεί. Ενισχυτική προς την ταύτιση Μπαστιά-Κρίτωνος είναι και η υπόθεση ότι έχοντας συμμετάσχει, μαζί με τους Φ. Κόντογλου, Κ. Καρθαίο και Λ. Κουκούλα, στην επιτροπή που επέλεξε και βράβευσε το διήγημα του Σκαρίμπα, χρειαζόταν κάποια κάλυψη. Αφ' ενός για να στηρίξει και από αλλού τον Χαλκιδαίο πεζογράφο, που τον θεωρούσε συγγραφικό φαινόμενο, αφ' ετέρου για να 'ευλογήσει', εμμέσως, και τα γένια του, σημειώνοντας στο εν λόγω κείμενό του ότι «χρεωστούμε κάτι στα *Ελληνικά Γράμματα* που εδώ και δυο χρόνια μας τον παρουσίασαν με διάθεσιν απολύτως να τον επιβάλλουν.»

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Να σημειώσω εδώ ότι και άλλοι έχουν κατά καιρούς μπει στον πειρασμό να ταυτίσουν τον Θεόδωρο Ντόρρο με άλλους συγγραφείς. Πρόσφατη, πολύ χαρακτηριστική περίπτωση είναι η... απόπειρα του ποιητή Νάνου Βαλαωρίτη να μετατρέψει τον Ντόρρο σε ψευδώνυμη νεανική εκδοχή του Νικόλαου Κάλας! Βλ. Ν. Βαλαωρίτης, *Για μια θεωρία της γραφής* (1990), σ.309-310. Στη σύγκριση μεταξύ Θ. Ντόρρου και Ντ. Ντορή αναφέρεται και ο Γιώργος Γιάνναρης στην *Ελληνική πρωτοπορία*, σ. 35.

Αλέξης Ζήρας

Η κατασκευή ενός λογοτεχνικού τόπου·
από το «Εκδρομή εις Πόρον» του Α. Ρ. Ραγκαβή
στο Λεμονοδάσος του Κοσμά Πολίτη

Έχω ήδη αναφερθεί αλλού στον ιδιαίτερος ενδιαφέροντα διάλογο του Λεμονοδάσους (1930) του Κ. Πολίτη με το ρομαντικό μύθο, κυρίως με δύο αντιπροσωπευτικά κείμενα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, το *Παύλος και Βιργινία* του Bernadin de Saint-Pierre και το *Τα πάθη του νεαρού Βέρθερου* του Goethe.¹ Στο διάλογο αυτό έρχομαι να προσθέσω και ένα ελληνικό κείμενο του ρομαντισμού, το διήγημα του Α. Ρ. Ραγκαβή «Εκδρομή εις Πόρον» (1863).

Εντυπωσιακά πολλά στοιχεία της ιστορίας αλλά και της αφήγησης στο διήγημα του Α. Ρ. Ραγκαβή θυμίζουν το πρώτο μυθιστόρημα του Κ. Πολίτη: ο τρελός από έρωτα, η εγκατάλειψη, η αυτοκτονία αλλά και η ομοδιηγητική ημερολογιακού (;) τύπου αφήγηση που λειτουργεί ως επιστολή.² Πιο ερεθιστικό είναι όμως το στοιχείο του τόπου, ο οποίος παρουσιάζεται ήδη στους τίτλους των δύο κειμένων: «Εκδρομή εις Πόρον» και Λεμονοδάσος. Πρόκειται για τόπους συμπληρωματικούς και αλληλοεξαρτώμενους, όχι μόνο λόγω της πραγματικής γεωγραφικής τους εγγύτητας αλλά κυρίως λόγω του ρόλου τους στα δύο κείμενα. Στο διήγημα του Α. Ρ. Ραγκαβή η ιστορία διαδραματίζεται στον Πόρο, στο Λεμονοδάσος και στην περιοχή της αρχαίας Τροιζήνας και τελειώνει σε κάποια γερμανική πόλη, ενώ στο Λεμονοδάσος διαδραματίζεται στον Πόρο, στο Λεμονοδάσος, στην Αθήνα και τελειώνει με αναφορά στη Σουμάτρα. Ο άξονας Πόρος-Λεμονοδάσος που υπάρχει και στα δύο κείμενα εγείρει την υποψία ότι ο Κ. Πολίτης διαλέγεται με το διήγημα του Α. Ρ. Ραγκαβή και στο θέμα του τόπου.

Κάποιοι, ξεκινώντας από τον Πόρο, είχαν επισκεφτεί το Λεμονοδάσος πολλά χρόνια πριν από τον Παύλο και τη Βίργκω του Κ. Πολίτη. Κύριοι και κυρία εξ Αθηνών μαζί με τον ανώνυμο αφηγητή και την κυρία Αγγελική που αποτελεί πόλο έλξης για τον ανδρικό πληθυσμό της παρέας και για τον αφηγητή:

Η απaráμιλλος εκείνη θέα καθ' ην μάλιστα ώραν ο ήλιος ανατέλλων εφλόγιζε την θάλασσαν και εχρύσου τα όρη, το απέραντον δάσος, συγκείμενον όλον εκ του ευγενεστέρου προύοντος της φυτικής πλάσεως, η χιών των λευκών ανθέων, άτινα ραίνοντα την γην εθυμιάζον την ατμοσφαίραν, και το κάλλος των χρυσών καρπών, κρεμαμένων από των κλάδων, και του ρυακίου ο ψίθυρος, και το άσμα των πτερωτών αιδών, ους είλκυεν η δρόσος αυτού, τα πάντα κατέτελλον τας αισθήσεις και εξήπτον την φαντασίαν [...] και η Αγγελική έλεγεν ότι αν τοιούτος είναι ο παράδεισος, νοικιάζει από τούδε την θέσιν της εις αυτόν.

(Α.Ρ. Ραγκαβής, «Εκδρομή εις Πόρον», 332-333. Η υπογράμμιση δική μου)

Ενώ δε κατηρχόμεθα την αυτήν ωραιάν οδόν δι' ης είχομεν αναβή, ως ενθύμημα του μαγικού εκείνου δάσους των Εσπερίδων φέροντες διά χειρών κλάδους λειμωνών μετά πυκνών των καρπών, αι δε νέαι κυρίαί το αγνόν και συμβολικόν αυτών άνθος εις τα κόμας των...³

(Α.Ρ. Ραγκαβής, «Εκδρομή εις Πόρον», 335. Η υπογράμμιση δική μου)

Αυτός ο μυθικο-θρησκευτικός τόπος του Λεμονοδάσους, αυτό το δάσος που δίνει την παραπλανητική εντύπωση ότι είναι κήπος (των Εσπερίδων, παράδεισος), συνδέεται με την κυρία Αγγελική, τη γυναίκα-άγγελο, τύπο καθαρά ρομαντικό.⁴ Κι εκείνη, όπως κι εκείνο, έχει και μια άλλη διάσταση, όπως αποκαλύπτει εμμέσως ο τρελός στον αφηγητή:

Ηξεύρεις ότι μόνοι οι άγγελοι κλαίουν, και τα δάκρυά των είναι δρόσος του παραδείσου. Αλλά οι άγγελοι γίνονται δαίμονες, και τα δάκρυά των γίνονται φλοξ ρευστή, και τρώγουσι τας καρδίας. Επικατάρατοι οι άγγελοι όταν μειδίουν διά ν' απατήσουν, επακατάρατα τα δάκρυα όταν ρέουν διά να πνίξουν!

(Α.Ρ. Ραγκαβής, «Εκδρομή εις Πόρον», 316)

Έτσι ο τόπος του Λεμονοδάσους στο «Εκδρομή εις Πόρον» αποκτά «δαιμονική υπόσταση»,⁵ αφού αποτελεί την προβολή, όπως συμβαίνει γενικότερα στη ρομαντική λογοτεχνία,⁶ των διαψευσμένων τελικώς εξιδανικευμένων αντρικών αισθημάτων του τρελού για την κυρία Αγγελική,⁷ τα οποία οδηγούν στην παράκρουση και στο θάνατο, και δε μοιάζει με σκηνικό θεατρικής παράστασης, όπως πιστεύει η Λίτσα Χατζοπούλου ότι συμβαίνει σε κείμενα του Α. Ρ. Ραγκαβή, μεταξύ των οποίων και στο «Εκδρομή εις Πόρον».⁸

Επομένως, ο Α. Ρ. Ραγκαβής δημιουργεί στο διήγημά του έναν λογοτεχνικό τόπο, μία δηλαδή από τις συχνά αντικρουόμενες σημασίες του δάσους, οι οποίες στοιχειώνουν το μυαλό του ήρωα του Κ. Πολίτη οδηγώντας τον στην απόλυτη σύγχυση.⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Καλλίνης, *Ο μοντερνισμός ενός κοσμοπολίτη. Στοιχεία και τεχνικές του μοντερνισμού στο μεσοπολεμικό μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2001, σσ. 218-237.

2. Για το διήγημα του Α. Ρ. Ραγκαβή βλ. Π. Μουλλάς, «Το νεοελληνικό διήγημα και ο Γ. Μ. Βιζυηνός», Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά διηγήματα*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Αθήνα, Ερμής 1980, σ. λ'.

3. Τα αποσπάσματα προέρχονται από το Α. Ρ. Ραγκαβής, «Εκδρομή εις Πόρον», *Λείλα και άλλα διηγήματα*, επιμ. Λ. Χατζοπούλου, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, σσ. 295-368.

4. Βλ. Δημήτρης Πλάκας, «Ο Ρομαντισμός τότε...», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 225 (1.11.89) 21.

5. Φράση της Νόρας Αναγνωστάκη. «Κοσμάς Πολίτης» *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, Αθήνα, Σοκόλης, 1993, τόμ. Ζ', σ. 265.

6. «Όπως έχουν συχνά επισημάνει οι κριτικοί ο φυσικός κόσμος λειτουργεί για τους ρομαντικούς ως ένα είδος καθρέφτη, που αντικατοπτρίζει και μεγεθύνει την κατάσταση και το δράμα μιας ψυχής και αντιθέτως.» (Randall Stevenson, *Modernist Fiction. An Introduction*, New York-London, Harvester Wheatsheaf, 1992, p. 78). Η μετάφραση δική μου.

7. Βλ. Leonard Lutwack, *The Role of Place in Literature*, Syracuse - New York, Syracuse University Press, 1984, σ. 102.

8. Λ. Χατζοπούλου, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Μαρτυρία λόγου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 218.

9. Βλ. σχετικά Γ. Καλλίνης, «Αναζητώντας τον τόπο: Οι σημασίες του τόπου στο Λεμονοδάσος του Κοσμά Πολίτη», περ. *Κονδυλοφόρος*, τεύχ. 2 (2003) 124-125, 130-133.

Γιώργος Καλλίνης

80

Η «Αριμίδα» του Νίκου Καββαδία και το «Barco: 'Macao' του Αλέξανδρου Μοντεσάντου

Αναντίρρητα, η «Αριμίδα» περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό μερικά από τα βασικά θεματικά και τεχνοτροπικά μοτίβα της καββαδιακής ποίησης, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις παραπομπές μελετητών σε στίχους της. Έτσι, με αφορμή την πρόθεση για αλλαγή του τέταρτου στίχου, γνωστή από τη μαρτυρία του Ν. Βαγενά,¹ ο Ν. Παλιός αναπτύσσει ένα

κύριο χαρακτηριστικό της τεχνικής που δεσπόζει στο *Πούσι* και που συνίσταται στην απροσδόκητη αλλαγή εικόνων.² Οι αναφορές του Ρ. Καππάτου στο ποίημα σχετίζονται με την εμμονή του ποιητή στην έννοια του πνιγμού.³ Ο Τ. Κόρφης παραθέτει την τελευταία στροφή ως τυπικό δείγμα της τεχνικής και της ατμόσφαιρας της δεύτερης συλλογής του Καββαδία,⁴ ενώ ο Ν. Ορφανίδης βρίσκει στην ίδια στροφή το αδιέξοδο στην υπαρξιακή αναζήτηση που διατρέχει το σύνολο της ποιητικής παραγωγής του συγγραφέα.⁵

Παρόλα αυτά το ποίημα ενέχει μια γενικής υφής ιδιοτυπία, που δεν πέρασε μεν εντελώς απαρατήρητη, αλλά και που δεν έχει βρει ως τώρα αρκετά ικανοποιητική εξήγηση. Η Μ. Barbe είναι η πρώτη που επισημαίνει την ιδιοτυπία καταγράφοντας ότι «Το πλήρωμα της *Αρμίδας* είναι το μοναδικό που εμφανίζεται χαρωπό [...] η υπόστασή του είναι φανταστική, καθώς και το ταξίδι που επιχειρεί»,⁶ χωρίς όμως να αναζητήσει κάποιο λόγο που θα την ερμηνεύει. Η ελαφρότητα στη συμπεριφορά του πληρώματος προκάλεσε άλλοτε την έντονη δυσαρέσκεια του Σ. Γεράνη, που επέκρινε «έτσι, ο ποιητής, σε μια περίοδο που ο άνθρωπος δοκιμάστηκε αφάνταστα, θα συνεχίσει τα ταξίδια του με το πειρατικό καράβι του Κάπταιν Τζίμμου, το φορτωμένο με χασίς, σαν ένας αδιάφορος ναύτης».⁷ Βέβαια, ο Φ. Φιλίππου αναιρεί πειστικά τις τέτοιου είδους αιτιάσεις.⁸ Ωστόσο, στο άρθρο του σχετικά με τη συχνή παρουσία των ναρκωτικών στην καββαδική λογοτεχνία, αναγνωρίζει ότι : «... Οι εν λόγω στίχοι ανήκουν σ' ένα χαρούμενο ποίημα / διήγημα, όπου οι ναύτες - πειρατές διασκεδάζουν και ξεφρατίζουν καπνίζοντας το χασίς που μεταφέρει το πλοίο τους. Προτού φτάσουν στον προορισμό τους [...] θα το 'χουν καταναλώσει όλο, αφού τους κάνει να βλέπουν όμορφα οράματα [...] οι ήρωες αυτής της ασυνήθιστης ιστορίας, τόσο φαιδρής που δε μοιάζει με αληθινή [...] Πρόκειται για ένα σπάνιο δείγμα εύθυμης ποίησης του Καββαδία, ολίγον ανεξήγητης, αν σκεφτούμε ότι τότε που δημοσιεύτηκε (το 1947) η Ελλάδα βρισκόταν στη δίνη του Εμφύλιου Πολέμου, κάτι που πολύ είχε πληγώσει τον ποιητή. Προφανώς, γράφοντας το ποίημα ένιωθε την ανάγκη να ξεφύγει από το σκληρό κλίμα της εποχής, να διασκεδάσει ο ίδιος με τους στίχους / εικόνες που γεννούσε η αχαλίνωτη φαντασία του (εκτός βέβαια κι αν το είχε γράψει σε παλαιότερες, πιο ειδυλλιακές εποχές)».⁹

Η τελευταία υπόθεση δεν ευσταθεί, αφού η «*Αρμίδα*», σύμφωνα με τις χρονολογήσεις που συνοδεύουν τα ποιήματα μόνο στην πρώτη έκδοση της συλλογής, γράφτηκε το 1939. Η ερμηνεία της ψυχικής αντίδρασης στην περιρρέουσα απειλητική ατμόσφαιρα, εκείνη του παγκόσμιου πολέμου το 1939 κι όχι αυτή του εμφύλιου το 1947, ερμηνεία που υιοθέτησα και ο ίδιος παλαιότερα μη έχοντας κάτι καλύτερο να προτείνω,¹⁰ είναι αδιαμφισβήτητη, παραμένει όμως γενική και αόριστη. Μόνο κατά την τελευταία περίοδο της ποιητικής δημιουργίας του Καββαδία, παράλληλη με την ψυχική ισορροπία και την αγαθή διάθεση στη ζωή του, και συγκεκριμένα στο ποίημα «Σπουδή θαλάσσης» και στην ομάδα ποιημάτων με τίτλο «Τα παραμύθια του Φίλιππου» («Νανούρισμα για μωρά και μεγάλους», «Marco Polo», «Παιδεία»), ξαναβρίσκουμε τη σκωπτικότητα και την ευθυμία της «*Αρμίδας*», που φαντάζει ως δυσεξήγητη παρέκκλιση στην αισθητική πορεία του ποιητή. Και μπορεί το ονειρικό πνεύμα της να ταιριάζει στην ομιγλώδη ατμόσφαιρα που κυριαρχεί στο *Πούσι*, οι οπτασίες ωστόσο, θυμίζοντας την τεχνοτροπία του Maurice Maeterlinck, είναι στην

προκειμένη περίπτωση σαφώς παιγνιώδεις,¹¹ κάτι που τις αντιδιαστέλλει από τα αγχωτικά έως εφιαλτικά οράματα των άλλων ποιημάτων. Ο εξαιρετικός της χαρακτηρισμός στην ποίηση του Καββαδία κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, αν δεν επιβάλλει, τουλάχιστον επιτρέπει μια φιλολογική υπόθεση σχετικά με την πηγή έμπνευσης του ποιητή.

Κατά γενικό κανόνα, και σωστά, η έρευνα για ενδεχόμενες επιδράσεις ή εμπνεύσεις σ' ένα λογοτεχνικό έργο εστιάζεται σε συγκρίσεις των πρώτων βημάτων ενός λογοτέχνη με προγενέστερα ή σύγχρονα πιθανά πρότυπα, έργα δηλαδή αναγνωρισμένης αξίας και εμβέλειας που επηρεάζουν δυναμικά τους αρχάριους. Εντούτοις, τίποτα δεν εμποδίζει έναν ώριμο και κατασταλαγμένο λογοτέχνη να αντλήσει γόνιμα στοιχεία από το έργο κάποιου ύστερου ομότεχνού του. Αυτή η εκδοχή έμπνευσης διαφεύγει συνήθως την προσοχή των μελετητών, κάτι που πιθανότατα συνέβη και στην περίπτωση της «Αρμίδα». Η φιλολογική υπόθεση που προτείνεται εδώ εμφανίζεται μάλιστα ακραία, αφού ο προτεινόμενος ως πιθανός εμπνευστής, ο Αλ. Μοντεσάντος, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα επιδερμικής, και στείρας ως επί το πλείστον, μίμησης του Καββαδία.¹² Είναι, συνεπώς, αντικειμενικά δύσκολο να υποθέσει κανείς ότι ο ταλαντούχος και ήδη έμπειρος τεχνίτης του στίχου Καββαδίας εμπνέεται από την πρώτη πιθανόν δημοσίευση ενός μέτριου και οριστικά άσημου μιμητή του. Κι όμως, η υπόθεση αυτή προέκυψε αυθόρμητη, όταν, ερευνώντας για νεοελληνικά ποιήματα της δεκαετίας του τριάντα που ενέχουν εξωτικά στοιχεία, διάβασα το ποίημα «Barco: 'Macao'» του Μοντεσάντου, ποίημα που διακρίνεται ακριβώς από την περιπαικτική διάθεση που ξενίζει στην «Αρμίδα».

Το ποίημα του καπετάνιου Μοντεσάντου δημοσιεύτηκε το 1939,¹³ την ίδια δηλαδή χρονιά που ο Καββαδίας χρονολογεί την «Αρμίδα», γεγονός που όχι απλώς καθιστά την υπόθεση κατ'αρχήν δυνατή αλλά και που την επιτείνει, υπογραμμίζοντας την αμεσότητα μεταξύ έμπνευσης και δημιουργίας. Το λογοτεχνικό περιοδικό που προβαίνει στη δημοσίευση, τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, ήταν οικείο στον Καββαδία, ο οποίος είχε συνεργαστεί μαζί του τουλάχιστον τρεις φορές κατά το παρελθόν, το 1935,¹⁴ το 1936¹⁵ και το 1938.¹⁶ Αν ληφθεί υπόψιν ότι ο Καββαδίας είχε άμεση πρόσβαση στα λογοτεχνικά τεχταινόμενα εκείνη την εποχή, λόγω της συνεχούς παραμονής του στη στεριά (ο ποιητής δεν ταξιδεύει από το 1936 ή 1937 και μπαρκάρει εκ νέου μόλις το 1945), είναι φανερό ότι οι απαραίτητες αντικειμενικές συνθήκες που καθιστούν πιθανή τη γνώση του ποιήματος «Barco: 'Macao'» πληρούνται στο έπακρο. Είναι, τέλος, αξιοσημείωτο ότι το ποίημα του Μοντεσάντου γνέφει κατά κάποιο τρόπο στον Καββαδία, εισηγητή της λέξης «Μαραμπού» στο νεοελληνικό ποιητικό λεξιλόγιο και ταυτισμένο έκτοτε μ' αυτήν, με την παρουσία της λέξης στο στίχο 43. Ο ποιητής - πρότυπο του Μοντεσάντου μοιάζει να εμπνέεται με τη σειρά του από το μιμητή του διαβάζοντας το «Barco: 'Macao'» στη βάση του δίπτυχου: «ευεργετική» λειτουργία ναρκωτικών - φαντασιακός χαρακτηρισμός του ναυτικού ταξιδιού.

Στην πρώτη έκδοση του *Μαραμπού* (1933) τα ναρκωτικά αναφέρονται σε τέσσερα ποιήματα, *Μαραμπού*,¹⁷ «Ένας νέγρος θερμαστής από το Τζιμπουτί», «Έχω μια πίπα» και «Η μαϊμού του ινδικού λιμανιού». Και στις τέσσερις περιπτώσεις η χρήση τους συνδέεται, σε διαφορετικό εκάστοτε βαθμό και ποικιλότητα, με ανθρώπους, αντικείμενα και ζώα που χαρακτηρίζονται από περιθωριακές συμπεριφορές. Η εξωτική διάσταση των

ποιητικών ηρώων οφείλεται εν μέρει στην επήρεια των ναρκωτικών, άμεση ή έμμεση, σε σταθερό όμως συνδυασμό με τη γοητεία του νοσηρού. Ο αφηγητής του *Μαραμπού* ενσαρκώνει παραστατικά τον απόβλητο ναρκομανή, περιθωριοποιημένο από τα μέλη μιας ήδη περιθωριακής κοινότητας. Η χρήση ναρκωτικών συμπληρώνει εν προκειμένω εντυπωσιακά την εικόνα ενός ψυχικού ερείπιου. Η μαίμου του ομώνυμου ποιήματος, απρόσμενη ναρκομανής κι αυτή, έχει όψη δαιμονική, συμπεριφορά καταθλιπτική και, εν τέλει, ψυχή ύπουλη. Δεν είναι βέβαιο αν τα οράματα του κατόχου της παράξενης πίπας στο «Έχω μια πίπα» συνδέονται με τον μακρινό προκάτοχό της, έναν Αράπη, έμπορο ναρκωτικών. Σύμφωνα με το γράμμα του κειμένου οι παραισθήσεις οφείλονται είτε στο βαρύ εγγλέζικο καπνό είτε στη νευρασθένεια του αφηγητή. Ανεξάρτητα από την ερμηνεία που επιλέγει ο αναγνώστης, το βέβαιο είναι ότι πρόκειται για νευρωτική ως ψυχωτική διάθεση που συνοδεύεται από μάλλον αγχογόνα οράματα. «Ένας νέγρος θερμαστής από το Τζιμπουτί» συνιστά τυπικό δείγμα καλωσυνάτης πρόκλησης της αστικής ηθικής, πρόκλησης που διαποτίζει τον εξωτισμό του Καββαδία. Εδώ η χρήση ναρκωτικών προξενεί μια ίσως ευχάριστη παραισθηση στον Γουίλλη, ενδεικτική εντούτοις της σεξουαλικής στέρησης του ναυτικού και της αγχωτικής ψευδαισθήσης καταδίωξης. Συνολικά η τοξικομανία προκαλεί και σ' αυτό το ποίημα επιθετική και μανιακή έκσταση με ζοφερές παραισθήσεις (στ. 7-8), κάτι που δικαιολογεί και τη θέση του αφηγητή πως το χάσις τον άνθρωπο σκοτώνει. Η αρνητική προοπτική των ναρκωτικών, συνοδευόμενη σταθερά από την προκλητική διάθεση, επανέρχεται στο «Καφάρ», ποίημα που γράφεται το 1934 και γυρίζει διάφορες μετατροπές πριν την ένταξή του στο *Μαραμπού*, στη δεύτερη έκδοση της συλλογής, το 1947. Τα ναρκωτικά αποτελούν κι αυτή τη φορά σίγουρο και βασανιστικό τρόπο θανάτου, μόνο που η διάδοσή τους τα έχει μεταβάλει σε νοθευμένα καταναλωτικά προϊόντα! Στο *Πούσι*, αλλά και στο *Τραβέρσο* αργότερα, η παρουσία των ναρκωτικών γενικά μειώνεται αισθητά. Σημασία έχει ότι πριν την «Αρμίδα» δεν συναγνάνε παρά μία μόνο νέα μεία των ναρκωτικών, που περιορίζεται σε φευγαλέα και έμμεση αναφορά στή διεγερτική δράση της ηρώινης, στο *Black and White*, και που επαναλαμβάνει τον προκλητικό σαρκασμό προηγούμενων ποιημάτων. Με εξαίρεση το «Γράμμα στον ποιητή Καίσαρα Εμμανουήλ», που συνιστά κατά κάποιο τρόπο και το μανιφέστο του πρώιμου νοητικού εξωτισμού του Καββαδία, η εμπειρία του ταξιδιού για το ναυτικό είναι στις δύο πρώτες συλλογές του ποιητή μια διαρκής δοκιμασία. Η «Αρμίδα» εμφανίζεται λοιπόν ως παρέκκλιση και σε σχέση με την εικόνα του ταξιδιού, που καθίσταται ανάλαφρη ακριβώς χάρη στην ιδιαίτερη λειτουργία των ναρκωτικών. Αυτήν ακριβώς την ιδέα στη γενικότητά της πιστεύω πως αντλεί ο Καββαδίας από τον Μοντεσάντο, και τα επιμέρους τεκμήρια που καθιστούν πιθανή την υπόθεση αυτή είναι ευάριθμα.

Η σύνθεση της «Αρμίδας» εδράζεται στο βασικό σκηνικό πλαίσιο, το καράβι, που μεταβάλλεται σε πρωταγωνιστή της εύθυμης περιπέτειας. Ως τώρα, μία μόνο φορά ο Καββαδίας ανέφερε όνομα πλοίου στον τίτλο ποιήματος. Πρόκειται για το «A bord de l' 'Aspasia'». Όνομα πλοίου σε τίτλο θα ξαναβρούμε πολλά χρόνια αργότερα, στο «Οι επτά νάνοι στο s/s Cyrenia». Και στις δύο όμως περιπτώσεις το καράβι παραμένει πλαίσιο δράσης. Η «Αρμίδα», εξαίρεση στην καββαδιακή ποίηση, εστιάζει το ενδιαφέρον στο καράβι όχι μόνο με τη μονολεκτική διατύπωση του τίτλου

αλλά και με την ποιητικά έμφυχη επίδρασή του στους επιβαίνοντες. Η αλλαγή μάλιστα του τέταρτου στίχου σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ν. Βαγενά επέφερε ουσιαστικά την προσωποποίηση του карабиού, κάτι βέβαια που διαισθάνεται ο αναγνώστης και από την ποιητική γραμματική της δημοσιευμένης μορφής. Ο ίδιος ο τίτλος, αν νοηθεί ως μεγεθυντικό της λέξης «αρμίδι» (< ορμίδι < ορμιά < όρμος), λεπτό σκονί στο οποίο απολήγουν οι κάβοι και που χρησιμεύει στην πρόσδεσή τους κατά τον κατάπλου,¹⁸ παραπέμπει πιθανόν σε μια περιπαικτική αναίρεση του ναυτικού ταξιδιού, μετατρέποντάς το σε ονειρικό, χάρη ακριβώς στην κατανώλωση χασίς. Ο τίτλος αλλά και το περιεχόμενο του ποιήματος του Μοντεσάντου φαίνεται να αποτελούν εν προκειμένω την πηγή έμπνευσης. Ο τίτλος στο ποίημα του καπετάνιου περιέχει τόσο το εξωτικό όνομα του карабиού, όσο και το είδος του, αναχρονιστικό και απρόσμενο ιστοφόρο, που ταιριάζει ωστόσο απόλυτα στην πειρατική του ταυτότητα (όλοι μεσ' το πειρατικό..., στ. 9' ...Και το πειρατικό, στ. 75). Ο Καββαδιάς, λοιπόν, που συνήθως μιλάει για φορτηγά, και σπάνια για ποστάλια, πάντως για καράβια από σίδερα και λαμαρίνες, όταν πρόκειται για τα υποτιθέμενα βιωματικά και δύσκολα ταξίδια, ακολουθεί τον Μοντεσάντο όχι μόνο στον πρωταγωνιστικό ρόλο του επώνυμου πλοίου αλλά και στη μετατροπή του σε πειρατικό, και μάλιστα ιστοφόρο μιας άλλης εποχής, αν κρίνουμε με βάση τις επιμέρους περιγραφές και ποιητικές εικόνες (σκαλιέρες, πλωριά γοργόνα, Κολόμπου...), από τη στιγμή που αποφασίζει να προσδώσει στο ταξίδι χαρακτήρα φαντασικό. Δεν είναι, νομίζω, τυχαία και η περιφραστική για τη δήλωση της ταυτότητας του πλοίου (το πειρατικό του *Captain Jimmy*),¹⁹ που, αν και θεωρητικά μπορεί να κατάγεται από την προφορική αλλά και τη γραπτή, στον πεζό λόγο, παράδοση, θυμίζει την αντίστοιχη έκφραση του Μοντεσάντου, στον εναρκτήριο επίσης στίχο του ποιήματος: Στο μαύρο μπάρκο-μπέστια, του νέγρου κάπταιν Μάδη.

Η επόμενη ιδέα που φαίνεται να αντλεί ο Καββαδιάς από τον Μοντεσάντο είναι αυτή που αναφέρεται στο φορτίο του πλοίου. Κι αυτή τη φορά δεν είναι μόνο η κοινή θεματική σύλληψη που επιτρέπει τη θεωρία της έμπνευσης αλλά, κυρίως, και η εκφραστική συγγένεια. Φορτώσαμε χασίς γράφει ο καπετάνιος, είναι φορτωμένο με χασίς γράφει ο μαρκόνης. Η παραλληλία μάλιστα επεκτείνεται και στη θέαση του ταξιδιού κατά τον υποθετικό χρόνο της αφήγησης: και στις δύο εκδοχές ένα μακρύ διάστημα έχει ήδη διανυθεί και αναγγέλλεται ένας μακρινός προορισμός. Δύο περαιτέρω κοινά στοιχεία έρχονται να προστεθούν: οι καιρικές συνθήκες επιμηκύνουν το ταξίδι, κι έτσι το πλήρωμα θα καταναλώσει το φορτίο πριν την άφιξη στον προορισμό. Τα σχετικά χωρία είναι εύλογα: Χρόνος σωστός επέρασε που θά 'χουμε σαλπάρει / και σ' άπνοιες πέφτοντας στεγνές και πούσια στεργιανά, / ως που να καβατζάρουμε το φάρο Παρανά / μήτε για δείγμα θά 'χουμε φορτίο μέσα στ' αμπάρι. (Μοντεσάντος). Μήνες τώρα που 'χουμε κινήσει / και με τη βοήθεια του καιρού / όσο που να πάμε στο Περού / το φορτίο θα το 'χουμε καπνίσει. (Καββαδιάς).

Αυτή η γενικευμένη κατανάλωση χασίς, που περικλείει πλήρωμα και πλεούμενο, είναι που επιτρέπει στον Καββαδιά να δει, και να δείξει, τα πράγματα ανάποδα, άρα και οιονεί ανάλαφρα. Ακριβώς γι' αυτόν το λόγο ο ανόρθοδοξος και συνάμα φαιδρός χαρακτήρας του ταξιδιού δηλώνεται προγραμματικά στον τέταρτο ήδη στίχο, καθώς το πειρατικό έχει τα φανάρια του στην πρύμη. Το ίδιο, και πάντα στον τέταρτο στίχο, συμ-

βαίνει και με το πειρατικό του Μοντεσάντου, καθώς σύμφωνα με τον αφηγητή, και νύχτα, δίχως πλευρικά, τραβάμε στο σκοτάδι.²⁰ Ο έντονος, σαρκαστικός αλλά και συνολικά μάλλον ευτράπελος αποπροσανατολισμός του πειρατικού και του πληρώματος καλύπτει στη συνέχεια πολλούς στίχους του «Barco: 'Macaó'». Το αξιοσημείωτο είναι πως ο ίδιος αποπροσανατολισμός με τις παρελκόμενες απίθανες καταστάσεις διατρέχει και την «Αρμίδα», ενώ το σφάλμα στον υπολογισμό του στίγματος και της πορείας του καραβιού είναι κατά κανόνα πρόξενος συμφοράς στην ποίηση του Καββαδία («Ο πλοίαρχος Φλέτσερ», «Μαύρη λίστα», «Μαρέα»). Κι εδώ κάποιες επιμέρους ομοιότητες, όπως ο πολιικός αστέρας στον ένα ποιητή, το άστρο του Βορρά στον άλλο, οι ρήχες και οι ξέρες στον Μοντεσάντο και οι ξέρες στον Καββαδία, η χρήση προτρεπτικής προστακτικής ή ευχετικής υποτακτικής αντίστοιχα στο τέλος της κάθε σύνθεσης, υπογραμμίζουν την ανάλογη ως ένα σημείο ανάπτυξη της αρχικής θεματικής σύλληψης. Συγχρόνως, βέβαια, αναπτύσσεται μια πληθώρα διαφορετικών επεξεργασιών, που δίνουν και το καλλιτεχνικό στίγμα του καθενός από τους δύο ποιητές. Θεωρώ όμως ότι η σύγκριση των ποιητών και ιδιαίτερης βαρύτητας ομοιοτήτων καθιστά τη σύμπτωση ελάχιστα πιθανή. Κι αφού ως τώρα δεν έχει καταγραφεί καμιά δημοσίευση της «Αρμίδας» πριν από εκείνη του «Barco: 'Macaó'», πρέπει να αποδεχτούμε ότι στην προκειμένη περίπτωση ο Καββαδίας είναι αυτός που εμπνέεται. Αυτή η εκδοχή έχει εξάλλου το πλεονέκτημα να ερμηνεύει την ιδιαιτερότητα της *Αρμίδας*, χωρίς να αμφισβητεί ούτε την αισθητική πληρότητα ούτε την αυθεντικότητά της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Νάσος Βαγενάς, «Μια μαρτυρία για την 'Αρμίδα'», *Μικροφιλολογικά*, 2, φθινόπωρο 1997, σ. 41-43.
2. Νίκος Π. Παλιός, «Και πάλι για την 'Αρμίδα'», *Μικροφιλολογικά*, 3, άνοιξη, 1998, σ. 36-38.
3. Ρήγας Καππάτος, «Νίκος Καββαδίας. 4 χρόνια από το θάνατό του», *Νέα Υόρκη*, 365, Φεβρουάριος 1979, σ. 29-30, σ. 29.
4. Τάσος Κόρφης, *Νίκος Καββαδίας. Συμβολή στη μελέτη της ζωής και του έργου του*, Αθήνα, Κέδρος 1978, Πρόσπερος 1994, σ. 23.
5. Νίκος Ορφανίδης, «Το υπαρξιακό στοιχείο στην ποίηση της θάλασσας. Αναφορά στον Νίκο Καββαδία», *Φιλολογική Κύπρος*, 1980, σ. 89-94, σ. 91.
6. Michelle Barbe, *Nikos Kavvadias, poète de la séparation*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris IV, Παρίσι, 1992, σ. 378.
7. Στέλιος Γεράνης, «Καββαδίας Νίκος» *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Χάρης Πάτσης, 1968, τόμ. 7, σ. 439-437. Κανάλι 14, έτος 1^ο, 2, Φεβρουάριος - Μάρτιος 1981, σ. 53.
8. Φίλιππος Φιλίππου, *Ο πολιτικός Νίκος Καββαδίας*, Αθήνα, Αγρα, 1996.
9. Φίλιππος Φιλίππου, «Ο Ν. Καββαδίας και οι ναρκωτικές ουσίες», *Διαβάζω*, 437, Φεβρουάριος 2003, σ. 105-109, σ. 107-108.
10. Dimitrios Carpozis, *Exotisme et au-delà dans la poésie de Nikos Kavvadias*, Διδακτορική Διατριβή, I.N.A.L.C.O., Παρίσι, 2004, σ. 416.
11. Θάνος Σ. Μικρούτσικος, «Ένας νέος για τον Νίκο Καββαδία», *Νέα Εστία*, 1702, 1-6-1998, σ. 763-764.
12. Η καταφανής εξάρτηση του Μοντεσάντου από τον Καββαδία αναγνωρίζεται ευθέως από το Μάριο Μαρκίδη στη μελέτη του «Γα ποιήματα του μυοδρόμωνος», σ. 42, που συνοδεύει τη μεταθανάτια έκδοση ποιημάτων του κεφαλονίτη καπετάνιου με τον τίτλο *Barco: «MACAO»* κ. ά. *ποιήματα*, Αθήνα, Έρασμος, 1990. Ο Γιάννης Κουβαράς, «Λογοτεχνία καταστρώματος. Ένας σύντομος περίπλους στο λογοτεχνικό έργο νεότερων συγγραφέων που δούλεψαν ως ναυτικοί», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 6-8-1995, σ. 21-23, σ. 22, παρατηρεί εύστοχα ότι ο Μοντεσάντος είναι ο πρώτος από μια σειρά ναυτικών - λογοτεχνών κεφαλονίτικων καταγωγής που απέτυχαν να αποδεσμευτούν από την επίρεια του Καββαδία.
13. Αλέξ. Μοντεσάντος, «Barco: 'Macaó'», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 141, 26-8-1939, σ. 11.

14. Ν. Καββαδίας, «Coaliers», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 8, 2-6-1935, σ. 9.
 15. Ν. Καββαδίας, «Only mates sertificate», *Περίοδος Β'*, 1, 5-12-1936, σ. 5. Πρόκειται για μια πρώτη δημοσίευση του ποιήματος που θα περιληφθεί στη δεύτερη έκδοση του *Μαραμπού* με τον τίτλο «Μαύρη λίστα».
 16. Ν. Καββαδίας, «Cambay's Water», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 83, 2-7-1938, σ. 5.
 17. Ο τίτλος με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα παραπέμπει στη συλλογή, και με μικρό δηλώνει το ομότιτλο ποίημα.
 18. Για άλλες πιθανές προελεύσεις του τίτλου όρα Γιώργος Τράπαλης, *Γλωσσάρι στο έργο του Νίκου Καββαδία*, Αθήνα, Αγρα, 1992, σ. 85-86.
 19. Σύμφωνα με ένα χειρόγραφο των αρχείων του Γιώργου Καραντώνη, προγενέστερο της έκδοσης της συλλογής, που αναφέρει ο Δημήτρης Νικορέτζος, *Νίκος Καββαδίας. Ο τελευταίος αμαρτωλός*, Αθήνα, Εντός, 2001, σ. 235, η μορφή του τίτλου είναι: *Το πειρατικό του Μάστρο Τζίμμου*.
 20. Στο πλαίσιο της αφήγησης του Μοντεσάντου η έκφραση μπορεί να εννοηθεί σε σχέση με την επιχειρούμενη διακριτική διαφυγή του λαθρεμπορικού. Αυτό όμως δεν αναρρεί την ποιητική εικόνα της παραδοξότητας ενός φαντασιακού ταξιδιού, όπου το χάσις αντιστρέφει τα πραγματικά δεδομένα.

Δημήτρης Καρπούζης

80

Πραγματολογικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο «Piazza San Nicolo» του Σεφέρη¹

Ο εξιταλισμένος τίτλος αυτού του ερμητικού ποιήματος αναφέρεται ως γνωστόν,² στην πλατεία του Αγίου Νικολάου, της μητρόπολης Βόλου.

Το καλοκαίρι του 1937, από την Κορυτσά όπου υπηρετούσε τότε ως Πρόξενος, ο Σεφέρης επισκέφτηκε δυο φορές το Βόλο και το Πήλιο.³ Την πρώτη φορά συναντήθηκε με τη Μαρώ στο Βόλο τον Ιούνιο και πέρασαν μαζί μερικές μέρες στην Τσαγκαράδα. Ωστόσο, αμέσως μετά, η παράνομη σχέση τους αποκαλύπτεται και ακολουθούν δυσάρεστες εξελίξεις. Ένα μήνα αργότερα, ο Σεφέρης έρχεται στην Αθήνα από την Κορυτσά για να διευθετήσει τα πράγματα, χωρίς όμως επιτυχία. Καταλήγουν στην απόφαση να χωρίσουν που τότε φαινόταν και στους δυο οριστική.

Αρχές Αυγούστου, ο ποιητής φεύγει από την Αθήνα για το δεύτερο ταξίδι του στο Πήλιο, συνοδευόμενος από μια «φίλη». Τη γυναίκα αυτή την είχε γνωρίσει ένα χρόνο πριν από τη Μαρώ, το 1935 στο Πήλιο όπου παραθέριζε. Είχε καταγωγή από το Βόλο και όπως αναφέρει ο Μπήτον,⁴ ο Σεφέρης την μνημονεύει στην επικοινωνία του με την αδελφή του είτε ως «φίλη» είτε με το κωδικό όνομα «Κλέλια» –όνομα ηρωίδας από το μυθιστόρημα του Σταντάλ *Το μοναστήρι της Πάρμας*. Ο Μπήτον ακόμη σημειώνει πως η «Κλέλια» «γόνος εξέχουσας οικογένειας της τοπικής κοινωνίας του Βόλου, σίγουρα ήταν απολύτως κατάλληλη νύφη ...» –μια εξέλιξη που η οικογένεια του Σεφέρη διακαώς επιθυμούσε αυτήν την εποχή.

Το ποίημα «Piazza San Nicolo», που ο ποιητής άρχισε να γράφει στο δεύτερο ταξίδι του στο Πήλιο και ολοκλήρωσε στη Κορυτσά,⁵ έχει αφετηρία στην οδυνηρή ψυχολογική κατάσταση του, συνέπεια του χωρισμού του με τη Μαρώ. Στόχος αυτού του σημειώματος είναι να παρουσιάσουμε πρώτα τα πραγματικά τοπολογικά σημεία του χώρου στα οποία αναφέρεται ο ποιητής και τα οποία παρουσιάζουν ερμηνευτικό ενδιαφέρον και στη συνέχεια να ερευνήσουμε την καλλιτεχνική αναφορά του Σεφέρη,

η οποία ελπίζουμε να μας οδηγήσει και στην εξήγηση του αινιγματικού εξιταλισμένου τίτλου. Ας τα εξετάσουμε με τη σειρά.

Ι. Τοπολογικές παρατηρήσεις

«Τα ποιήματά μου είναι στενά δεμένα με τα πράγματα που είδα και έζησα» (Γ. Σεφέρης)⁶

Ο Ν. Βαγενάς, αναλύοντας το ποίημα αυτό στο βιβλίο του *Ο ποιητής και ο χορευτής*, καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι «ομοιότητες και αντιστοιχίες» που εντοπίζει ανάμεσα στο ποίημα και στο έργο του Προυστ *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο* δεν είναι συμπτωματικές αλλά αποτέλεσμα συνειδητής προσπάθειας του Σεφέρη «να διασταυρώσει ... τις εικόνες που του δίνει το τοπίο με εικόνες από τον Προυστ».⁷ Ας δούμε τα ορόσημα του πραγματικού τοπίου.

α. Την εποχή αυτή η καινούργια εκκλησία του Αγίου Νικολάου –έργο βυζαντινού ρυθμού του επιφανούς αρχιτέκτονα Αριστοτέλη Ζάχου– μετρούσε μόλις πέντε χρόνια ζωής. Και θα πρέπει να είχε κάνει εντύπωση στον ποιητή, στο κέντρο της πόλης επενδυμένη με λαξευτή άσπρη πέτρα, με τα βυζαντινά αφιδωτά ανοίγματα στον εξωνάρθηκα, τη μεγάλη ψηφιδωτή εικόνα του Αγίου στην πρόσοψη πάνω από την είσοδο και το ψηλό καμπαναριό με το ρολόι λίγα μέτρα δεξιά. Η ψηφιδωτή εικόνα παρουσίαζε τον Άγιο από τη μέση και πάνω με το αριστερό χέρι να κρατά ένα βαρύ ευαγγέλιο και το δεξί υψωμένο σε θέση ευλογίας. Όλα δείχνουν πως σ' αυτό το σκηνικό αντιστοιχούν στο ποίημα η «πέτρινη εκκλησιά», «το στιβαρό χέρι του Αι-Νικόλα», «το μεγάλο χέρι του Αι-Νικόλα» κι ακόμα οι στίχοι «... το καμπαναριό/ που μετρά τις ώρες μονολογώντας...» (14-15) και «Για να βρεις τη δροσιά του βουνού πρέπει ν' ανέβεις/ ψηλότερα από το καμπαναριό/ κι' από το χέρι του Αι-Νικόλα» (21-22). Το καμπαναριό με το ρολόι και το χέρι του Αγίου στη μεγάλη ψηφιδωτή εικόνα στην πρόσοψη της εκκλησίας, ορίζουν το σφαιρικό υψόμετρο στην πλατεία.

β. Η αφορμή για την παρουσία του φαρμακείου μέσα στο ποίημα πρέπει να στάθηκε πάλι το πραγματικό τοπίο της πλατείας. Πράγματι, σχεδόν απέναντι από την πρόσοψη της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, στην οδό Ερμού, υπήρχε πολύ πριν από το 1937 και ως το 1955 τουλάχιστον, ένα φαρμακείο⁸ με δυο μεγάλες γυάλινες σφαίρες, γεμάτες η μια με κόκκινο και η άλλη με πράσινο υγρό. Οι σφαίρες βρισκόταν πάνω σ' ένα ψηλό πάγκο, δεξιά και αριστερά στα άκρα, μπροστά απ' τα παλιά ντουλάπια και τα συρτάρια με τις πορσελάνινες ετικέτες των γιατρικών και ο κοντός φαρμακοποιός στεκόταν πίσω από τον πάγκο, το κεφάλι του ανάμεσα στις δυο γυάλινες σφαίρες. Σε άλλα φαρμακεία του Βόλου, οι δύο σφαίρες –που αποτελούσαν την τυπική διακόσμηση εκείνης της εποχής– ήταν τοποθετημένες στα παράθυρα των φαρμακείων.

Συμπεραίνουμε πως η εικόνα του φαρμακοποιού «που κοιτάζει ανάμεσα σε μια κόκκινη και μια πράσινη σφαίρα» αντιστοιχεί σε μια πραγματική κατάσταση, ενώ η παρομοίωση με «υπερωκεάνιο μαρμαρωμένο» (στ. 20) υποβάλλει μιαν ονειρική ατμόσφαιρα.

γ. Από το Πήλιο, όπου βρισκόταν τον Αύγουστο, ο Σεφέρης κατεβαίνει στο Βόλο και επισκέπτεται το παλιό πατρικό σπίτι της «Κλέλιας». Σημειώνει στο ημερολόγιό του εκείνης της εποχής: «Τετάρτη, 11 Αυγούστου [1937]. Βόλος / Κατέβηκα από το Πήλιο. Το σπίτι με μια μικρή αυλή μπροστά, παλιό. Gravures του Ιστ'. Υλας, Μαγδαληνή, κλπ. Βιβλιοθήκη 189... Χαμένος, πάλι ο τυφλός Οιδίποδας. Δεν ξέρω τίποτε, ό,τι κι αν κάνω...». (Μέρους Γ, σελ. 72).

Η «Κλέλια» του δείχνει το πατρικό της σπίτι που στην ίδια ή στο Σεφέρη φαίνεται να είναι «γεμάτο γρίλιες και δυσπιστία» (στ. 2) και η ίδια ή ο Σεφέρης «ψυθυρίζει» μέσα σε εισαγωγικά: «για χρόνια πλάγιαζα νωρίς/ κοίταζα την εικόνα του Υλα και την εικόνα της Μαγδα-/ληνής [...] κοίταζα τον πολυέλαιο με τ' άσπρο/ φως τα μέταλλα που γυάλιζαν και δύσκολα άφηνα/ τις τελευταίες φωνές της μέρας» (στ. 3-7).

Ο Μπήτον σημειώνει ότι ο ποιητής έγραψε στην αδελφή του γυρίζοντας στην Κορυτσά μετά από αυτήν την επίσκεψη, πως «Το σπίτι της Κλέλιας μοιάζει με το σπίτι του Proust στο Cambrai». ⁹ Το πατρικό σπίτι της «Κλέλιας», με τις πολλαπλές αρνητικές αναφορές για τον ποιητή, αποτελούσε τον έναν από τους δύο αντίρροπους πόλους της πικρής ψυχικής σύγκρουσης που βίωνε τότε. Ο άλλος πόλος ήταν η «δροσιά του βουνού» που ταυτίζεται με τη Μαρώ, αφού εκεί είχαν περάσει αξέχαστες μέρες.

δ. Η σφαιρική τοπολογία «στενά δεμένη με τα πράγματα που είδε και έζησε» ο ποιητής στο Βόλο και στο Πήλιο, γίνεται το σύμβολο της βασιανιστικής αγωνίας του. Η «πέτρινη εκκλησιά» με τη μεγάλη ψηφιδωτή εικόνα στην πρόσοψη και «το στιβαρό χέρι του Αι-Νικόλα», το ψηλό «καμπαναριό» με το ρολόι, το φαρμακείο και πιο πέρα το σπίτι της «Κλέλιας» οριοθετούν το κλειστό τοπίο της πλατείας. Αυτό το τοπίο περιτριχίζει και φυλακίζει ασφυκτικά τον ποιητή και δεν αφήνει να τον αγγίξει «η δροσιά του βουνού» – η χαμένη παρουσία της Μαρώς, η ανάμνηση από τις ευτυχισμένες μέρες του ταξιδιού τους στο Πήλιο δυο μήνες νωρίτερα· η νοσταλγία και η προσδοκία της ευτυχίας. Προσπαθεί μάταια φηλαφώντας σαν «τυφλός Οιδίποδας» (Μέρες, Γ', σελ. 72) να βρει μια διέξοδο. Όμως, μένει μόνο «η πίκρα του αποχωρισμού» καθώς είναι «πολύ δύσκολο ν' αλλάξεις» μέσα σου./ σαν είναι το σπίτι μέσα στην «πέτρινη εκκλησιά κι η καρδιά σου μέσα στο σπίτι που σκοτεινιάζει/ κι όλες οι πόρτες κλειδωμένες από το μεγάλο χέρι τ' Αι-Νικόλα» (στ. 33-35).

II. Καλλιτεχνική αναφορά και τίτλος

“Et quid amabo nisi quod aenigma est?” (Giorgio de Chirico)¹⁰

[Και τί θα αγαπήσω, αν όχι αυτό που είναι αίνιγμα;]

Με αφορμή τους πρώτους στίχους του ποιήματος και κάποιες άλλες αναφορές στο έργο του Προυστ, ο Βαγενάς καταλήγει στο συμπέρασμα πως «η καλλιτεχνική αναφορά του Σεφέρη είναι ο Προυστ», και πως ο εξιταλισμένος τίτλος του ποιήματος «είναι μία αναφορά στο ιταλικό επεισόδιο του [ήρωα του Προυστ] Μαρσέλ» ¹¹ στη Βενετία. Όμοια και ο Μπήτον πιστεύει πως «ο τίτλος του συνδέει τον τόπο του ποιήματος, μια εκκλησία στον Βόλο, με την απελευθερωτική δύναμη της ακούσιας ανάμνησης όπως τη γνωρίζει ο αφηγητής του Προυστ, Μαρσέλ». ¹² Ο Μαλάνος από την άλλη ισχυρίζεται πως ο τίτλος «Piazza San Nicolo» αναφέρεται στην πλατεία «του Αγίου Νικολάου των Γραικών» στη Βενετία – εκκλησία ανύπαρκτη εκεί με αυτήν την ονομασία. Η λογοτεχνική αναφορά στον Προυστ είναι προφανής, ωστόσο αυτή δεν εξηγεί πειστικά τον εξιταλισμένο τίτλο του ποιήματος. Ας υπενθυμιστεί επιπλέον εδώ ότι στον παραπάνω ισχυρισμό του Μαλάνου ο Σεφέρης έχει απαντήσει: «Δεν έχω οικειότητα με την Βενετία». ¹³

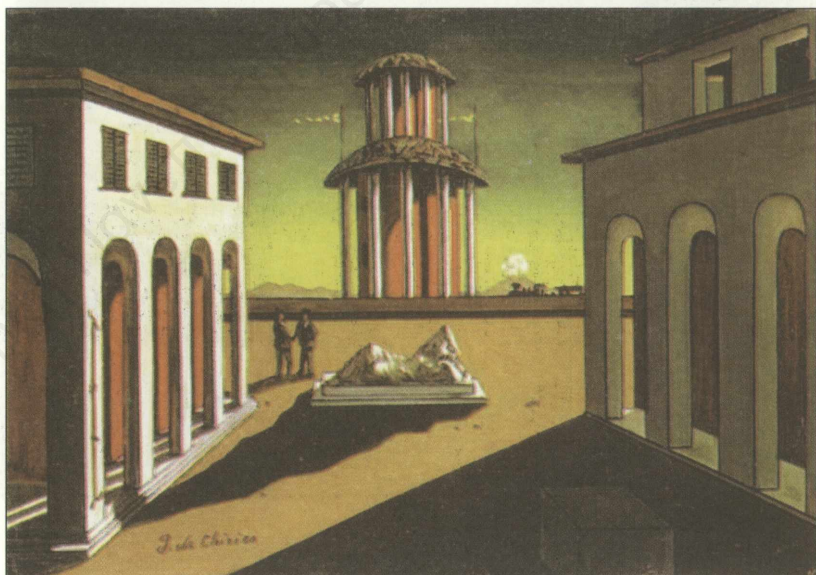
Ας κοιτάξουμε σε άλλη κατεύθυνση. Στα 1936-37 στην Κορυτσά, ο Σεφέρης άρχισε να γράφει μια μελέτη για τον Καβάφη που άφησε «μισοτελειωμένη» και ξανάπιασε από την αρχή το 1941 στην Πρετόρια. Σχολιάζο-

ντας τα «Τείχη» του Καβάφη σημειώνει: «[...] σα να μιλά κανείς φυσιολογικά, έτσι, όταν είναι κλεισμένος μέσα στην περιτειχισμένη έρημη πολιτεία, σαν αυτές που ζωγράφησε ο Ντε Κίρικο» (Δοκιμές, Α', σελ. 366, 368, 414).

Θα μπορούσε η «περιτειχισμένη έρημη πολιτεία» του de Chirico να ήταν η καλλιτεχνική αναφορά του Σεφέρη; Θα μπορούσε αυτή η εκδοχή ως υπόθεση εργασίας, να μας οδηγήσει στην εξέγηση του αινιγματικού τίτλου του ποιήματος; Ας τα εξετάσουμε προσεχτικά.

Ο ιδιοφυής ζωγράφος, δημιουργός της «μεταφυσικής ζωγραφικής», που ήταν και φιλόσοφος και ποιητής και συγγραφέας, γεννήθηκε και μεγάλωσε, ως γνωστόν, στο Βόλο (1888-1978)· και το περιβάλλον της γενέτειράς του επηρέασε βαθιά το έργο του. Ήταν γιος του ιταλού αρχιμηχανικού σιδηροδρόμων που σχεδίασε και κατασκεύασε το σιδηροδρομικό δίκτυο της Θεσσαλίας, καθώς και τη γραμμή του περικόρημου μικρού τρένου του Πηλίου που λειτουργεί ως σήμερα.

Από τα 1912 και μετά, ο de Chirico δημιούργησε την πολύ γνωστή σειρά έργων με το ίδιο θέμα σε παραλλαγές και έδωσε σ' αυτά τον ίδιο τίτλο με διαφορετική χρονολογία: «Piazza d' Italia 1913» ή «1915»,¹⁴ κλπ. Παρά την ονομασία τους, οι πίνακες δεν φαίνονται να απεικονίζουν καμιά συγκεκριμένη πλατεία της Ιταλίας. Το θέμα τους, μια σχετικά μικρή ερημωμένη και αινιγματική πλατεία, ένα σκληρό ονειρικό τοπίο απόγνωσης και αποξένωσης περικυκλωμένο από παρόμοια αρχιτεκτονικά στοιχεία σε ποιητικούς συνδυασμούς. Μεγάλα κτήρια με ψηλές καμάρες και αφιδωτά ανοίγματα στην πρόσοψη· ένας χαμηλός τοίχος στο βάθος, εμποδίζει τη διαφυγή και χωρίζει την εικόνα στον κοντινό μπροστινό χώρο της μνήμης και της νοσταλγικής αναπόλησης και στο μακρινό πίσω χώρο της δράσης.¹⁵ Τα χρώματα τεφρά, καφέ και κίτρινα «σαν από θειάφι»· οι επιμήκεις σκιές μεγάλες και βαθιές, το τοπίο τελείως γυμνό. Στο πρώτο πλάνο, στο κέντρο της πλατείας, η μυθική μορφή της Αριάδνης (ο λαβύρινθος, σύμβολο αδιεξόδου και θανάτου) ξαπλωμένη σ' ένα χαμηλό λευκό βάθος με αρχαιοπρεπή ένδυση λευκή –το χρώμα του θανάτου. Στο χώρο της δράσης, απεικονίζεται συστηματικά πάντα πίσω από το χαμηλό τοίχο, το γοητευτικό μικρό τρένο του Πηλίου, που μόλις διακρίνεται εν κινήσει.

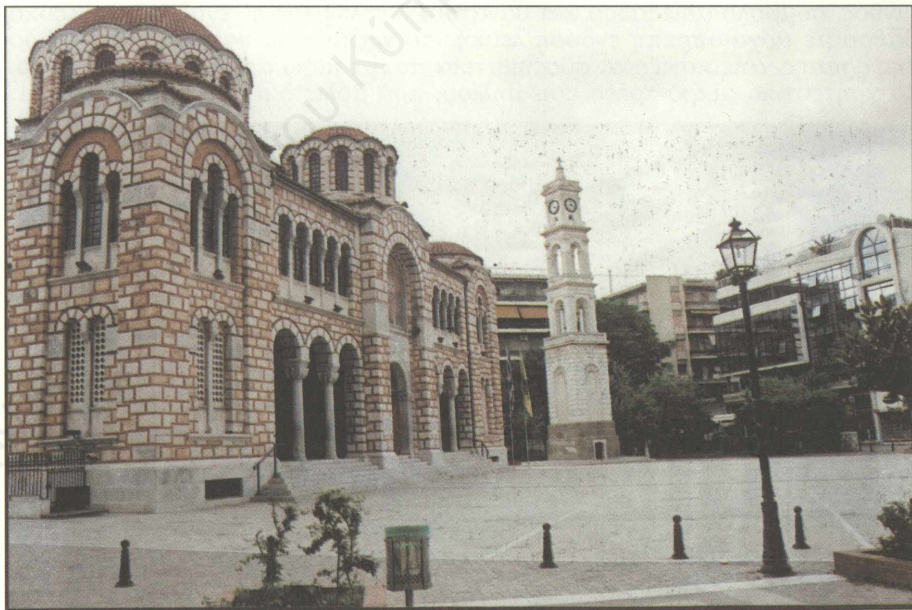

Είναι βέβαιο πως το 1937 που έγγραφε το «Piazza San Nicolo», ο Σεφέρης γνώριζε καλά το έργο του de Chirico, αφού το 1933 ανακαλεί στη μνήμη του πίνακές του και τους μνημονεύει στο ημερολόγιό του εκείνης της εποχής δύο φορές (Μέρες, Β, εγγραφές 17 Ιουνίου [1933] και 18 Ιουνίου [1933], σελ. 136-137).

Τώρα, συγκρίνοντας την πλατεία του Αγίου Νικολάου με τον πίνακα «Piazza d' Italia 1913», κοιτάζοντας από δυσμάς προς την εκκλησία και το καμπαναριό, διαπιστώνουμε ότι ανάμεσά τους υπάρχει μία εντυπωσιακή αναλογία σκηνικών στοιχείων. Η μεγάλη εκκλησία αριστερά με τα βυζαντινά τόξα στα αφιδωτά ανοίγματα και στις αρχιτεκτονικές κατασκευές στην πρόσοψη, και στο βάθος δεξιά το καμπαναριό έχουν τα αντίστοιχά τους στα αρχιτεκτονικά στοιχεία-σύμβολα της «Piazza d' Italia 1913». Αυτή μπορεί να ήταν η πρώτη συνειρμική αναφορά του Σεφέρη στον πίνακα του de Chirico, όταν βρέθηκε στην πλατεία. Κυρίως όμως πιστεύουμε ότι είναι το αίσθημα της ψυχικής ερήμωσης του ποιητή καθώς και η προοπτική της επιστροφής του στην πικρή μοναξιά της Κορυτσάς (στ. 16-17 και 24-30) που θα συνέδεσε συνειρμικά το κλειστό τοπίο της πλατείας του Αγίου Νικολάου με το εφιαλτικό τοπίο της «Piazza d' Italia».

Εξετάζοντας μαζί το σφαιρικό ποίημα και αυτόν τον πίνακα του de Chirico, παρατηρούμε ότι και τα δύο έργα παρουσιάζουν προφανείς ομοιότητες. Και στα δυο υπάρχει η ίδια ασφυχτική ατμόσφαιρα, ο ίδιος συνδυασμός της πραγματικότητας και της μη πραγματικότητας, του χώρου της μνήμης και του χώρου της δράσης: εικόνες που αναβλύζουν από το υποσυνείδητο μπλέκουν με πραγματικές εικόνες της ζωής με συγκινησιακή δύναμη.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε και άλλες θεματικές αντιστοιχίες. Η εικόνα του ποιητή, εγκλωβισμένου στη πλατεία του Αγίου Νικολάου ανα-

ζητώντας διέξοδο, ίσως παραπέμπει στη μοναχική Αριάδνη του de Chirico και στο λαβύρινθο που αυτή συμβολίζει στην «Piazza d' Italia». Ακόμη, η φιγούρα του μικρού τρένου του Πηλίου στο χώρο της δρόσης, πίσω από τον χαμηλό τοίχο που εμποδίζει τη διαφυγή, ασφαλώς υποδηλώνει μέσα σ' αυτή την ερημιά, την ανάμνηση των ευτυχισμένων παιδικών χρόνων του ζωγράφου κοντά στον πατέρα του, στο πανέμορφο και δροσερό Πήλιο. Όμοια και στο σεφερικό ποίημα, πίσω από το σπίτι και το περιβάλλον της «Κλέλιας», που εμποδίζει τη διαφυγή, «αναβρύζει»¹⁶ με αγάπη και τρυφερότητα η ανάμνηση και η νοσταλγία του πατρικού σπιτιού του ποιητή στη Σμύρνη και των ευτυχισμένων παιδικών του χρόνων εκεί (στ. 8-13) καθώς και η δροσιά του βουνού με τη Μαρώ. Τέλος, η ποιητική εικόνα των τελευταίων στίχων «το σπίτι μέσα στην πέτρινη εκκλησιά» ίσως παραπέμπει σ' έναν άλλον ονειρικό πίνακα του de Chirico, «Το σπίτι μέσα στο σπίτι» (1924)¹⁷ –υπαινικτική αναφορά στο σπίτι των ευτυχισμένων παιδικών χρόνων του ζωγράφου στο Βόλο.

Εκκινώντας από μια υπόθεση εργασίας, η παραπάνω διερεύνηση μας βοήθησε να διαπιστώσουμε αναλογίες ανάμεσα στο ποίημα του Σεφέρη και στον πίνακα του de Chirico «Piazza d' Italia 1913». Τώρα, πιστεύουμε πως είμαστε σε θέση να δοκιμάσουμε να εξηγήσουμε τον αινιγματικό τίτλο αυτού του προσωπικού ποιήματος: το κλειστό τοπίο της μικρής στενόχωρης πλατείας στο κέντρο του Βόλου δεν ήταν πια για τον ποιητή η πλατεία του Αγίου Νικολάου. Ως σύμβολο της απόγνωσης και του ψυχικού αδιεξόδου του είχε ταυτιστεί με την έρημη «Piazza d' Italia» του de Chirico και, σε ποιητική αναφορά και αντιστοιχία με αυτή, είχε γίνει η κρυπτική Piazza San Nicola.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θερμές ευχαριστίες χρωστώ στο φίλο καθηγητή Χρήστο Παπάζογλου για την εξαιρετικά γόνιμη συζήτηση πάνω σ' αυτές τις παρατηρήσεις και τους εύστοχους σχολιασμούς του.
2. Γ. Π. Σαββίδης, *Σημείωση, Ποιήματα Γιώργου Σεφέρη*, ένατη έκδοση, Ίκαρος 1974, σελ. 326.
3. Γ. Σεφέρης, *Μέρες, Γ*, (1934-1940), Ίκαρος, 1977, σελ. 68-73. Σεφέρης και Μαρώ, *Αλληλογραφία, Α*, (1936-1940), Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1989, σελ. 219-269. Ρόντριχ Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον Άγγελο*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2003, σελ. 233-236.
4. Ρ. Μπήτον, όπ.π. σελ. 236-237 και σημ. 62 και 63, σελ. 656.
5. Ρ. Μπήτον, όπ.π. σημ. 65, σελ. 656.
6. Γιώργος Σεφέρης και Ανδρέας Καραντώνης, *Αλληλογραφία 1931-1960*, Καστανιώτης, 1988, σελ. 151.
7. Ν. Βαγενάς, *Ο ποιητής και ο χορευτής*, Κέδρος, 1979, σελ. 250-259.
8. Το φαρμακείο που βρισκόταν στην πλατεία (γωνία Ερμού και Αγ. Νικολάου), κατά την προφορική μαρτυρία του βολιώτη οδοντιάτρου Δημητρίου Τσιλιβίδη (2.7.2005), ανήκε στον φαρμακοποιό Δημήτριο Λοίζο, λειτουργούσε για κάμποσα χρόνια πριν από το 1937 και είχε επιζήσει του μεγάλου σεισμού του 1955. Τον ευχαριστώ θερμά και από εδώ γι' αυτήν την μαρτυρία. Το φαρμακείο δεν υπάρχει σήμερα. Δες και Δ.Τσιλιβίδη, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας στον πόλεμο και στην κατοχή*, Βόλος 2003, σελ. 103.
9. Ρ. Μπήτον, όπ.π. σελ. 237.
10. Το ερώτημα αυτό είναι γραμμένο ως motto σε μία αυτοπροσωπογραφία του de Chirico του 1911.
11. Ν. Βαγενάς, όπ.π., σελ. 255.
12. Ρ. Μπήτον, όπ.π. σελ. 237.
13. Γ. Σεφέρης και Τ. Μαλάνος, *Αλληλογραφία (1935-1963)*, Ολκός, 1990, σελ. 325 (επιστολή Σεφέρη προς Κατσίμπαλη, 1951).
14. «Piazza d' Italia 1913», Art Gallery of Ontario, Toronto, Canada. «Piazza d' Italia 1914», Ιδιωτική συλλογή. «Piazza d' Italia 1915», Fine Arts Museum of San Francisco, USA. «Piazza d' Italia 1958» [;], «Piazza d' Italia 1972», Philadelphia Museum of Art, USA. Υπάρχουν και

άλλα έργα της ίδιας περιόδου, με την ίδια ονειρική ατμόσφαιρα ερήμωσης, όπως: «Ariadne», 1913, Metropolitan Museum of Art, New York, USA. «The Soothsayer's Recompense», 1913, Philadelphia Museum of Art, USA. «Nostalgia of the Infinite», 1913, Museum of Modern Art, New York, USA.

15. Νίκος Βασιλάκος, Τζιόρτζιο Ντε Κίρικο, *Ο Μέγας Μεταφυσικός*, Υψίλον, Αθήνα 1986, σελ. 32, 35 et passim.

16. «Η παιδική μου ζωή που ανάβρυσε τόσο ξαφνικά στην Πόλη». Γ. Σεφέρης, *Μέρες*, Αα, Ίκαρος, 1975, σελ. 106.

17. Μηλίτσα Ζαρηλή-Καραθάνου, *Ο Βόλος και ο Τζιόρτζιο ντε Κίρικο*, στο *Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή*, Υπουργείο Πολιτισμού, 2004, σελ. 415-442. Ο πίνακας σήμερα ανήκει στην ιδιωτική συλλογή του Mario Campi (Ρώμη). Η πληροφορία για τη χρονολογία και κατοχή του πίνακα προέρχεται από τη συγγραφέα. Την ευχαριστώ θερμά. Η φίλη αρχαιολόγος Ευαγγελία Σκαφιδά πρόθυμα ανταποκρίθηκε και μου παρέσχε χρήσιμες πληροφορίες για τον de Chirico και το έργο του. Την ευχαριστώ θερμά και από εδώ.

Γιώργος Δ. Παναγιώτου

Το υπερμέγεθες ηλιοτρόπιο του Ελύτη ή πώς ο θάνατος φωτίζει

Το πρώτο (1) ποίημα της ενότητας «Και με φως και με θάνατον» στο *Μικρό Ναυτίλο* του Ο. Ελύτη σίγουρα αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές επικυρώσεις του γεγονότος ότι ο θάνατος αναγορεύεται σε πυρηνικό θέμα μέσα στο ώριμο και όψιμο έργο του ποιητή, καθώς προοδευτικά εντάσσεται στην κυρίαρχη συμβολική του φωτός και εν τέλει ταυτίζεται με τον ίδιο τον ήλιο.¹ Εδώ θα μας απασχολήσει κυρίως ο πρώτος στίχος, ο οποίος, σε πλήρη ανταπόκριση με το στίχο του Κάλβου που δίνει και τον τίτλο της ενότητας, φωτίζει το περιεχόμενό του ποιήματος, όπως ακριβώς ο θάνατος-ήλιος φωτίζει το κρυφό νόημα της ζωής και του έργου του ποιητικού υποκειμένου. Παραθέτω το ποίημα:

*Εστρεψα καταπάνω μου τον θάνατο σαν υπερμέγεθες ηλιοτρόπιο
Φάνηκε ο κόλπος ο Αδραμυττηνός με την σγουρή στρωσιά του μαϊστρου
Ακινητοποιημένο ένα πουλί ανάμεσα ουρανού και γης και τα βουνά
Ελαφρά βαλμένα το 'να μέσα στο άλλο. Φάνηκε το παιδί που ανάβει
Γράμματα και τρέχει να γυρίσει πίσω το άδικο στο στήθος μου
Στο στήθος όπου φάνηκε η Ελλάδα η δεύτερη του επάνω κόσμου.*

*Αυτά που λέω και γράφω για να μην τα καταλάβει άλλος κανείς
Όπως το φυτό που αρκείται στο φαρμάκι του εωστού ο άνεμος
Του το γυρίσει σ' ευωδιά ναν τη σκορπίσει και στα τέσσερα σημεία του
κόσμου...*

*Θα φανούν αργότερα τα οστά μου φωσφορίζοντας ένα γαλάζιο
Που το πάει αγχαλιά ο Αρχάγγελος και σάζει με τεράστιους
Διασκελισμούς διαβαίνοντας την Ελλάδα τη δεύτερη του επάνω κόσμου.*

Ο στίχος συναντάται παραλλαγμένος στο πεζό κείμενο του ποιητή «Οι συνεικόνες», πρόλογος στο λεύκωμα *Ελύτης της Γκαλερί Ζουμπουλάκη*, 1980.² Είναι ενταγμένος στο θέμα του «αδύνατου», έτσι όπως προκύπτει από τη μορφή της *Κόρης*, που «είναι η έννοια του “αιιθαλούς” όπως συμβαίνει να σταλάζει στην ευαισθησία του δημιουργού... ενσάρκωση ενός ιδανικού που, με όπλο του τη Ομορφιά ξέρει να εκδικείται... τι; Την απιστία μας. Που δεν αναγνωρίζουμε το μέσα μας υπερπέραν, ενώ γεμάτοι

από τις ουλές του φεύγουμε όλοι μας από τον κόσμο αυτόν μια μέρα όπως ύστερα από κάποιον άτυχο έρωτα. Σκύβουμε το κεφάλι, αλλά εκείνη... παραμένει νέα και αρυτίδωτη και ισχυρή. Κι έχει την τελευταία λέξη πάντοτε. Η αξία της η πιο μεγάλη έγκειται στον τρόπο που καθιστά αδύνατον το "αδύνατον". Δε γίνεται να μη δακρύσει ο ήλιος· ακριβώς όπως δε γίνεται να μην είναι ο θάνατος ένα υπερμέγεθες ηλιοτρόπιο στραμμένο καταπάνω μας». Με το δεδομένο ότι ο *Μικρός Ναυτίλος* γράφεται ανάμεσα στα έτη 1970-1974, ο Ελύτης επαναχρησιμοποιεί το στίχο μέσα σε ένα νέο κειμενικό περιβάλλον, χωρίς όμως ουσιαστικά να αλλάζει ο πυρήνας του νοήματός του. Ο θάνατος φωτίζει την αλήθεια του ανθρώπου, αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για να αντιληφτεί το υπερπέραν μέσα του, αλλά, ταυτόχρονα, διαγράφει τα όρια της αδυναμίας του να το πλησιάσει και να γίνει μόνιμος εγκάτοικος του χώρου του, ορθώνει μπροστά του το *Δεν και το Αδύνατον του κόσμου ετούτου*.³ Ακριβώς όπως η Ομορφιά, που ενσαρκώνεται στη μορφή της Κόρης, καθιστά το αδύνατον με τέτοιο τρόπο «αδύνατον», ώστε η ήττα μας να αποτελεί ταυτόχρονα το πιο ακριβές περιεχόμενο της ζωής μας.

Όμως, και ο στίχος του ποιήματος και η φράση του κειμένου αποτελούν αναδιάρθρωση της λυρικής ύλης ενός ανάλογου στίχου από τα πρωτόλεια του ποιητή. Πρόκειται για τον πρώτο στίχο από το IV ποίημα της σειράς «14 ευκίνητα ποιήματα» που γράφτηκαν κατά την περίοδο λίγο πριν ή μετά από την επίσημη εμφάνιση του Ελύτη στα *Νέα Γράμματα* (ίσως το 1935). Ο Ελύτης το παραθέτει στα *Ανοιχτά χαρτιά*,⁴ μιλώντας για τις πρώτες συνειδητές απόπειρες να γράψει ποίηση, ως νεοφώτιστος του Υπερρεαλισμού και κάτω από την ισχυρή επίδραση των Α. Εμπειρικού και Νικήτα Ράντου, όταν η επιδίωξη δεν ήταν η αισθητική πραγμάτωση αλλά η γοητεία του τυχαίου και η πρόκληση του αιφνιδιασμού:

Η μέρα έστρεψε το πρόσωπό της υπερμέγεθες ηλιοτρόπιο

Κι αίφνης ευρέθηκα στα νώτα τόσων οριζόντων

Θα 'θελα να 'μια όπως αυτή καύχημα του φωτός

Να μην ενδίδω πια στους οινοχόους των επιθυμιών

Θα επιθυμούσα εξόχως κάθε νυχτεγέρτην ως αντίπαλο

Μα η συμμαχία του ήδη με αποπλίζει

Μ' αναγκάζει να φαντάζομαι πολύχρωμα φιαλίδια

Εν είδει στόματος υγρών κορασίδων έναν στέφανο

Καμωμένο από τις νίκες και τις ήττες του δεσμώτου χρόνου.

Η μεταφορά στο πρώιμο αυτό ποίημα έχει τελείως διαφορετικό περιεχόμενο από την όψιμη, αναθεωρημένη, χρήση της. Η μέρα αποστρέφει το φωτεινό πρόσωπό της από το ποιητικό υποκείμενο, καθώς αυτό ενδίδει στο σκοτάδι της ηδονικής νύχτας, σε αντίθεση με τις δύο κατοπινές χρήσεις, όπου το πρόσωπο του θανάτου στρέφεται καταπάνω του λούζοντάς το με το φως του. Εντούτοις, το βασικό υλικό και το σχήμα της μεταφοράς παραμένουν. Η ανάστροφη του στίχου και η επαναδιατύπωσή του μέσα σε άλλα συμφραζόμενα, κάτι που αποτελεί συχνό φαινόμενο στην ποίησή του Ελύτη (όπως και η επαναχρησιμοποίηση ατόφιων στίχων παλαιότερων ποιημάτων σε νεότερα), δείχνει, κατά τη γνώμη μου, τα εξής:

α) την ισχυρή εποπτεία που ασκεί ο ποιητής σε όλο το φάσμα της ποιητικής του δραστηριότητας,

β) τη βαθιά πίστη του στη δύναμη των πρώτων λυρικών συλλήψεων (μεταφορών, παρομοιώσεων, αναλογιών κ.τ.λ.) και ποιητικών πραγματώσεων,

γ) την τροφοδότηση του σώματος και τη νοσηματοδότηση του σχήματος των ώριμων ποιητικών του έργων με τους χυμούς της πρώτης ποιητικής του έξαρσης και, επομένως,

δ) την ιδιάζουσα σχέση του και την ορμέμφυτη, σχεδόν εξαρχής, απόστασή του από τον ορθόδοξο υπερρεαλισμό, αφού απ' αυτόν κρατά μεν την τόλμη και την ανατρεπτικότητα στην έκφραση, εντάσσει όμως τα στοιχεία αυτά σε μια συγκροτημένη ποιητική πραγματικότητα, η κρυφή λογική και ο ειρμός της οποίας μπορούν να αναγνωριστούν και να αναλυθούν μέσα από την «κανονικότητα» στην εμφάνιση κάποιων χαρακτηριστικών στοιχείων της ή την επανάληψή τους σε παραλλαγές, ανάλογα με το εκάστοτε πλαίσιο –κάτι που προδίδει, βέβαια, μια συνειδητή επιλογή του ποιητικού υποκειμένου, κι όχι μια «αυθόρμητη» καταγραφή των αισθήσεων και των αισθημάτων χωρίς καμιά επεξεργασία, όπως απαιτούσε ο μαχητικός υπερρεαλισμός.

Η επιμονή του Ελύτη στη χρήση της μεταφοράς εξηγείται από το γεγονός ότι από πολύ νωρίς μέσα στην ποίησή του τα λουλουδία αποτελούν τον φυτικό αντικατοπτρισμό του ήλιου στη γη, πολλές φορές συνιστούν το μεταφορικό του απείκασμα ή, πάλι, άλλες φορές, ταυτίζονται πλήρως μ' αυτόν. Από τη στιγμή μάλιστα που ο ήλιος καταλήγει σε μία από τις κυρίαρχες μεταφορικές εκφορές του θανάτου, οι έννοιες ήλιος, λουλουδί, ομορφιά, θάνατος συνιστούν ένα ενιαίο πλέγμα αναφορών και ανταποκρίσεων εξαιρετικά αγαπητό στον Ελύτη. Αποτελεί το πλέγμα αυτό μία από τις ιδιαίτερες λυρικές τροπές της ποιητικής του γλώσσας, όταν η αίσθηση του αναπόδραστου τέλους οξύνει την ποιητική αγωνία και τον αγώνα του να κατακτήσει και να αποτυπώσει, σε μια μορφή διάρκειας, την απόλυτη ομορφιά ως απείκασμα ευτυχίας, το Τέλειο. Θα περιοριστώ εδώ να αναφερθώ μόνο στο «Φωτόδεντρο» της ομώνυμης συλλογής καθώς και στο ποίημα της ίδιας «Παλίντροπον», όπου ο ήλιος και το λουλουδί ενσωματώνονται στην ενιαία υπόσταση του ηλιάνθου: το σκοτεινό διάγραμμα του σχήματος του ανθρώπου (της θνητότητάς του) μέσα στο φως και εξαιτίας του φωτός του ήλιου, οφείλεται στον αποκλεισμό του λουλουδιού-ήλιου από τον εσωτερικό του κόσμο.

Για να ξαναγυρίσουμε στον πρώτο στίχο του ποιήματος που μας απασχολεί, η «προετοιμασία θανάτου» και ο κλονισμός της ύπαρξης από το επικείμενο γεγονός της έλευσής του οξύνουν και βαθαίνουν ακόμη περισσότερο τη συμβολική της ενιαίας υπόστασης ήλιου-λουλουδιών_ η μεταφορά υπερμέγεθες ηλιοτρόπιο ανασύρεται ξανά για να αντικαταστήσει τον ηλιάνθο. Πρόκειται για μια μνημειώδη υλοποίηση του ιδιαίτερου τροπισμού της ποιητικής γλώσσας του Ελύτη που σχετίζεται με το πλέγμα των εννοιών ήλιος, λουλουδί, ομορφιά, θάνατος. Η τρίτη έννοια, χωρίς να αναφέρεται στο ποίημα, ανιχνεύεται όμως τόσο στη θαλερότητα του ηλιοτροπίου, όσο και στο εσωτερικό τοπίο που αποκαλύπτεται από το φως του θανάτου ως τελεσιδική και ακινητοποιημένη εικόνα μιας μετά θάνατον ύπαρξης.⁵ Είναι ο πόθος για την κατάκτηση της αιώνιας ομορφιάς (του Τέλειου) που καθιστά το φως αυτό ελκτικό, όπως ακριβώς στο «Φωτόδεντρο, I» της ομώνυμης συλλογής: Με τραβούσε ο θάνατος όπως η λάμψη η δυνατή / όπου δεν βλέπεις τίποτε άλλο... επειδή να: μία ή δύο φορές το / Τέλειο φάνηκε στα μάτια μου κι ύστερα πάλι τίποτε... Ο εφήμερος χαρακτήρας των λουλουδιών, με την πανδαισία των χρωμάτων, των σχημάτων και της ευωδιάς τους, υπογραμμίζει με δραματικό τρόπο τη

φευγαλέα υπόσταση της ομορφιάς και οξύνει την αγωνία του ποιητή να εντοπίσει το θαύμα της υπόστασής της και από τις δυο πλευρές του κόσμου: της αρχής και του τέλους, της άνθησης και του μααρασμού.

Η διαπίστωση αυτή αποτυπώνεται με αποφθεγματική πληρότητα στα *Ελεγεία της Οξώπετρας*. Στο πρώτο ποίημα («Ακινδύνου, Ελπίδοφόρου, Ανεμποδίστου»), ο ποιητής επιλέγει ως τόπο της μετά θάνατον μετάβασής του όχι αυτόν που η κοινή αντίληψη θεωρεί ως τέτοιο, αλλά αυτόν που δικαιούται, όπως αρμόζει στη συνύπαρξη και συλλειτουργία του με τον ήλιο και τα λουλούδια:

*Τραβάτε τα κουπιά οι τα σκληρά εθισμένοι. Να με πάτε κει που οι άλλοι παν
Δε γίνεται. Δεν εγεννήθηκα ν' ανήκω πουθενά*

Τιμαριώτης τ' ουρανού κει πάλι ζητώ ν' αποκατασταθώ

Στα δικάιά μου. Το λέει κι ο αέρας

Από μικρό το θαύμα είναι λουλούδι και άμα μεγαλώσει θάνατος

Αχ ομορφιά συ θα με παραδώσεις καθώς ο Ιούδας...

Έτσι, η έννοια του λουλουδιού, συνεχδοχικά προς τον ήλιο, καταλήγει να αποτελεί, μέσα στην ποίηση του Ελύτη, μέρος της συμβολικής του θανάτου που έχει ως επίκεντρό της τον ήλιο. Αν το θαύμα στην παιδική του ηλικία είναι λουλούδι, ο θάνατος αποτελεί την ολοκλήρωσή του και την αναγκαία συνθήκη ώστε αυτό να ξαναγεννηθεί. Ο τάφος γίνεται το λίκνο της νέας ζωής και το λίκνο οδηγεί στον τάφο. *Οι νεκροί στου βουνού τον πυθμένα* (στα βάθη του Άδη) *θάλλουν άνθη της αύριον* (Άξιον Εστί, «Δοξαστικόν»), γεννούν και τροφοδοτούν τη νέα ζωή, ξαναρχίζοντας έτσι τον κύκλο του θαύματος. Η ομορφιά βρίσκεται κρυμμένη στον κύκλο αυτό, κι ο ποιητής αγωνίζεται και αγωνιά να την εντοπίσει και κάτι να της υποκλέψει (από το ίδιο ποίημα), οδηγώντας έτσι, αναγκαστικά, τον εαυτό του στην αναμέτρηση με την αδήριτη αλήθεια του οριστικού τέλους. Η ομορφιά, από την άποψη αυτή, παραδίδει ως προδότης (Ιούδας) αυτόν που κυνηγά την ασύλληπτη υπόστασή της (τον ποιητή-Ιησού) στο θάνατο.

Εστρεψα καταπάνω μου το θάνατο... Σύμφωνα με το στίχο στην εκδοχή του *Μικρού Ναυτίλου*, ο ποιητής δεν είναι μόνο το αντικείμενο αλλά κυρίως το υποκείμενο της καταλυτικής επενέργειας του θανάτου· είναι αυτός ουσιαστικά που την προκαλεί. Κατά την άποψή μου, δείχνει την αποφασιστικότητά του να μην επιτρέψει στο αναπόφευκτο αυτό γεγονός να καθορίσει το περιεχόμενο της ζωής του αλλά, αντίθετα, να νοηματοδοτήσει ο ίδιος με την πράξη του (με τη ζωή του) τη βέβαιη έλευση του τέλους. Η κατά μέτωπον αντιμετώπιση της αλήθειας του θανάτου συνιστά μια κατεξοχήν ποιητική πράξη που φωτίζει την αλήθεια του ανθρώπου και αναδεικνύει, έστω μόνο σε μια στιγμή έκλαμψης, τις καταβολές της αθανασίας, το υπερπέραν που κρύβει μέσα του, την *Ομορφιά* που κρύβεται στην ακατάλυτη πλευρά των πραγμάτων. Αν ο αγώνας του για την κατάκτησή της οδηγεί αναγκαστικά, εξαιτίας των πεπερασμένων ορίων της φυσικής του ύπαρξης, στη σκληρή και άνιση αναμέτρησή του με το θάνατο, η αποδοχή της αλήθειας του θανάτου συνιστά την αναγκαία προϋπόθεση για να υποφιαστεί, να δει, να αγγίξει κάτι από την ουσία της *Ομορφιάς*, που πάντα θα τον προδίδει ξεφεύγοντας μέσα από τα δάχτυλά του, ή, αλλιώς, σύμφωνα με την αγαπημένη έκφραση του Ελύτη που συναντάται σε πολλές παραλλαγές, θα *κατακτάει τα δάχτυλα ή το χέρι του*. Το έχει πει ήδη αυτό ο ποιητής με άλλον τρόπο στον «Αγράμματο και την Ωραία» των *Τύψεων*:

Καθαρότη απίστευτη άφηνε, σε μέγα βάθος μέσα της, το αληθινό τοπίο να φανεί,

*Όπου σιμά στον ποταμό, παλεύανε τον Άγγελο οι μαύροι άνθρωποι,
δείχνοντας με ποιον τρόπο γεννιέται η ομορφιά*

Η αυτό που εμείς, αλλιώς, το λέμε δάκρυ.

Στο ποίημα που εδώ μας απασχολεί, το αληθινό τοπίο αναδύεται και φωτίζεται μέσα στο (και από το) φως του θανάτου· συγκροτείται από τα στοιχειώδη συστατικά του ελληνικού τοπίου και συνιστά την ακατάλυτη εικόνα της Ελλάδας της δεύτερης του επάνω κόσμου, αποτέλεσμα της αναγωγής της στο επίπεδο της δεύτερης πραγματικότητας, η οποία, σύμφωνα με τον ποιητή, «... εντός του κόσμου τούτου εμπεριέχεται και με τα στοιχεία του κόσμου τούτου ανασυντίθεται...» και βρίσκεται «υπερτοποθετημένη επάνω σ' αυτήν που παρά φύσιν ζούμε. Είναι μια πραγματικότητα που τη δικαιούμαστε και που από δική μας ανικανότητα δεν αξιωνόμαστε»⁶ Μέσα στο τοπίο αυτό εισβάλλει η παιδική εκδοχή του εαυτού του, η ακατάλυτη ποιητική οντότητά του. Η ακινητοποιημένη εικόνα στο πρώτο μέρος του ποιήματος μπορεί να είναι «ένα σταμάτημα της φύσης στην πιο γλυκιά της ώρα», αλλά ο θάνατος «δεν αποξεχνιέται» στο δεύτερο μέρος, δεν αναιρείται η οξύτητα της πίκρας και ο βαθύς πόνος του ποιητή στην προσπάθειά του να υλοποιήσει τη δεύτερη σε ποιητική πραγματικότητα, να της δώσει (αντι)κειμενική υπόσταση, να ηρρίσει δηλαδή το φαρμάκι του (τον καημό του θανάτου)⁷ σε ευωδιά (ποίηση), σκορπισμένη στα τέσσερα σημεία του κόσμου. Μέσα στο σώμα της ποιήσής του, λοιπόν, οραματίζεται την μετά θάνατον ύπαρξή του, τη διάσωση της σωματικής του υπόστασης στο στοιχειώδες συστατικό του ουράνιου γαλάζιου (τιμαριώτης τ' ουρανού), απτή απόδειξη των λαφύρων που κατόρθωσε να αποκλέψει από την Ομορφιά.

Κατά την αντίληψη του Ελύτη, η γενναιότητα που απαιτείται για να στρέψει ο άνθρωπος το θάνατο καταπάνω του και να φωτίσει το μέρος της φθοράς και της αφθαρσίας που κουβαλά μέσα του, αποτελεί το μόνο δρόμο που οδηγεί στην Ποίηση ή, αλλιώς, τη μόνη δυνατότητα αθανασίας που κρατά στα χέρια του. Κι αυτό, νομίζω, θρυλεί (ή, τουλάχιστον, το επεδίωξε) η μικρή αυτή περιδιάβαση με όχημα έναν στίχο που ήταν, όπως φαίνεται, αγαπημένο παιδί του ποιητή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μνημειακή αποτύπωση της ταύτισης ήλιου και θανάτου αποτελεί ο τελευταίος στίχος του ποιήματος «Το ύστερο των Σαββάτων», με τον οποίο κλείνει και η -κορυφαία όσον αφορά στο θέμα του θανάτου- συλλογή του ποιητή *Τα ελεγεία της Οξώπετρας*: ... Ο θάνατος ο ήλιος χωρίς βασιλέματα.

2. *Εν λευκώ* «Τα μικρά έφιλον», σελ. 261-262.

3. Ο τελευταίος στίχος του ποιήματος «Ο κήπος του Ευχαίρ» από τη συλλογή *Το Φωτόδεντρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά*.

4. «Τέχνη - Τύχη - Τόλη», σελ. 125-126

5. Ο Στέφανος Ροζάνης, στο άρθρο του «Το νόμισμα του θανάτου και η περιπέτεια της ποιητικής μορφής» (*Χάρτης*, 21-23, Αθήνα, Νοέμβριος 1986, σελ. 465-472), τονίζει ότι «η παρομοίωση (του πρώτου στίχου) συντρίβεται μέσα στους όρους που τη συνθέτουν. Το πρώτο ημιστίχιο είναι μια δήλωση συγκλονισμού της ύπαρξης στα έσχατα όρια της αυτοταπεινώσής της... Αυτήν την οριακότητα της δήλωσης είναι ωστόσο που ακυρώνει η ακραιφνής εγκοσμιότητα του δεύτερου όρου της παρομοίωσης. Η απολυτότητα του λόγου για το θάνατο συγκρούεται με τον εκστασιασμό του ηλιοτροπικού σώματος που αναδύεται εξαιφνης, αφού το σαν της παρομοίωσης είναι αδύνατον να γεφυρώσει τη σκοτεινιά της βύθισης που υποφέρει η ύπαρξη στην τέλεια απάρνησή της... και του ηλιοτροπίου τη θαλερότητα... Η ακινητοποιημένη, η ασάλευτη εικόνα που ακολουθεί τη δήλωση του θανάτου δεν είναι μια εικό-

να νεκρικής ακαμψίας. Είναι ένα σταμάτημα της φύσης στην πιο γλυκιά της ώρα, με τη "σγουρή στρωσιά του μαϊστρου", με την ελαφρότητα των βουνών και τα πουλιά να ζυγιάζονται, θαρρείς ακίνητα, "ανάμεσα ουρανού και γης". Ο λόγος του θανάτου αποξεχνιέται, αφημένος όπως ειπώθηκε και εκεί που ειπώθηκε, η ποιητική μορφή υποχωρεί στην περιοχή της μαγεμένης εξεικόνισης και από εκεί αντλεί τη μυθοπλασία της, η δήλωση παραμένει απλά μια δήλωση και τελικά αχρηστεύεται».

6. *En λευκώ*, «Λόγος στην Ακαδημία της Στοκχόλμης», σελ. 321

7. «Λακωνικόν», *Ἐξή και μία τύψεις για τον ουρανό*.

Θωμάς Μπεχλιβάνης

Ο Γ. Φ. Πιερίδης, ο Στρ. Τσίρκας και η *Ιουστίνη* του Λ. Ντάρελ

Σε επιστολή του (Αμμόχωστος, 21 Οκτ. 1957) προς τον Στρ. Τσίρκα, ο Γ. Φ. Πιερίδης γράφει και τα παρακάτω: «Σου 'στειλα τη *Justine* του Durrell[1]. / Δοκίμασα να τη διαβάσω κι εγώ, μα δε μπόρεσα να πάω ως το τέλος. Το βρήκα εκνευριστικά εκζητημένο πράγμα. Επίμονο κυνηγητό του εξωτικού, καταστάσεις και πρόσωπα απίθανα. Να περνάς μέσα από όλα αυτά τα πληκτικά πράγματα για να χαιρέσαι κάπου κάπου στιγμές επιγραμματικής διατύπωσης του ασύλληπτου που σου θυμίζουν Proust. Βαρέθηκα».¹

Ο ρεαλιστής πεζογράφος Γ. Φ. Πιερίδης ασφαλώς δεν ελκύεται ούτε από τη δαιδαλώδη αφηγηματική δομή της *Ιουστίνης* ούτε από την οριενταλιστική (αποικιοκρατική) σκοπιά του βρετανού συγγραφέα, ο οποίος πράγματι δίνει έμφαση σε εξωτικές «γραφικότητες» του αιγυπτιακού χώρου και αναδεικνύει ασυνήθιστους και «καταραμένους» αφηγηματικούς χαρακτήρες.

Από την άλλη, ο Τσίρκας, που ήδη από το 1945 σχεδίαζε να γράψει ένα πλατύ μυθιστόρημα για να χωρέσει σ' αυτό τον κόσμο της Μέσης Ανατολής στα δύσκολα χρόνια του Β' Παγκοσμίου πολέμου, είναι περισσότερο δεκτικός στις νεότερες τεχνικές του βρετανού μυθιστοριογράφου και πράγματι αξιοποιεί στοιχεία από το *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο* για να συνθέσει τις *Ακυβέρνητες πολιτείες* του.² Έτσι, σπεύδει να εξασφαλίσει μέσω του Γ. Φ. Πιερίδη την *Ιουστίνη* (1957), πρώτο τόμο του *Αλεξανδρινού Κουαρτέτου*.

Δεν γνωρίζουμε αν ο Τσίρκας απάντησε στις απόψεις του Γ. Φ. Πιερίδη σχετικά με την *Ιουστίνη*, αφού ο τελευταίος δεν φύλαξε παρά ελάχιστα από τα γράμματα του φίλου του, που κυρίως αναφέρονται σε βιβλία του κύριου πεζογράφου. Ωστόσο, σε μεταγενέστερη επιστολή του (22 Μαρτ. 1960) προς τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου, ο συγγραφέας των *Ακυβέρνητων πολιτειών* ομολογεί: «Διαβάζω τον κερατά τον Lawrence Durrell, την τετραλογία που λέγεται *Alexandrian Quartet*... μυθιστορήματα αλεξανδρινά -γρήγορα θ' ακούσεις πως του δώσανε το Νόμπελ. Και σκάω από λύσσα. Γιατί αυτά είναι τα θέματά μου. Είναι της παρακμής ο άθλιος, αλλά έχει πολύ ταλέντο».³

Μπορεί ο Ντάρελ να μην εξασφάλισε το βραβείο Νομπέλ, αλλά με τη μυθιστορηματική αυτή τετραλογία του καθιερώθηκε στον διεθνή χώρο.

Είναι φανερό ότι Τσίρκας διαβάζει με θαυμασμό και ζήλεια το *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο* και, όπως συνάγεται από τη μυθιστορηματική τριλογία του, αντλεί διδάγματα από αυτό· αλλά την ίδια στιγμή κρατά απόστάσεις από τις αποικιακές νοοτροπίες και τις οριενταλιστικές προσεγγίσεις του βρετανού συγγραφέα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η επιστολή αυτή προέρχεται από το αρχείο Στρ. Τσίρκα, που βρίσκεται στο ΕΛΙΑ.
2. Βλ. πρόχειρα, Λ. Παπαλεοντίου, «Από το *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο* του Λ. Ντάρελ στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρ. Τσίρκα», *Στοχαστικές προσαρμογές*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2000, σ. 164-171, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, Τζίνα Πολίτη, «Το σώμα ως αποικία: Πράξη και φαντασίωση στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Τσίρκα και στο *Αλεξανδρινό Κουαρτέτο* του Ντάρελλ», *Η ανεξακριβωτή σκηνή*, Αθήνα, Άγρα, 2001, σ. 169-190.
3. Το παράθεμα αυτό δημοσιεύεται από την Τζίνα Πολίτη, ό.π., σ. 169.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Ο Θ. Πιερίδης κρίνει τη *Λέσχη* του Στρ. Τσίρκα

Είναι γνωστό ότι ο κυπριακής καταγωγής αιγυπτιώτης ποιητής Θεόδωρος Πιερίδης (1908-1968) συνδεόταν με στενή φιλία με τον επίσης αιγυπτιώτη Γιάννη Χατζηανδρέα / Στρατή Τσίρκα. Δεν τους ένωναν μόνο τα λογοτεχνικά τους ενδιαφέροντα· πρωτοστάτησαν στην έκδοση του αντιφασιστικού περιοδικού *Έλλην* (1942 χ.ε.) και στην οργάνωση του Ελληνικού Απελευθερωτικού Συνδέσμου. Ωστόσο, μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο οι δρόμοι τους χωρίζουν· όταν ο Θ. Πιερίδης επισκέπτεται την αγγλοκρατούμενη Κύπρο, δεν του επιτρέπεται να γυρίσει στην Αίγυπτο και έτσι αναγκάζεται να ξενιτευτεί σε χώρες της Ευρώπης, επιλέγοντας ως πιο μόνιμο χώρο εγκατάστασής του το Βουκουρέστι.

Ανάμεσα στις πολυάριθμες επιστολές του Θ. Πιερίδη προς τον Στρ. Τσίρκα, που σώζονται στο αρχείο του τελευταίου (ΕΛΙΑ), περιλαμβάνεται και η παρακάτω πρώτη αντίδραση του επιστολογράφου για τη *Λέσχη* (1960), τον πρώτο τόμο της μυθιστορηματικής τριλογίας *Ακυβέρνητες πολιτείες* (διατηρείται η ορθογραφία του συγγραφέα):

17 Μαρτ. '61

Ήρθε η *Λέσχη* και διαβάστηκε (καταβροχθίστηκε) αυτοστιγμί.

Δυνατές εντυπώσεις. Πώς να τις βάλω σε τάξη, εγώ ο καημένος που δεν είμαι κριτικός;

Και γιατί τάχα να τις βάλω σε τάξη; Ας τις πω όπως έρχονται.

Πρώτη και καλύτερη κυριαρχεί απάνω σ' όλες τις άλλες τούτη δω: Με το πρώτο σου μυθιστόρημα αποκαλύπτεσαι μυθιστοριογράφος. Κλείνεις μέσα σ' ένα βιβλίο έναν κόσμο. Και όχι μόνο τον κόσμο του λυρισμού (τοπεία, ονειροπολήσεις, εντυπώσεις της στιγμής) που μπορεί να είναι ή και να μην είναι ο κόσμος ενός μυθιστορήματος. Ζωντανεύεις έναν κόσμο ανθρώπων, εξατομικευμένων, που μένουν στη μνήμη σαν αληθινές γνωριμιές του αναγνώστη. Αν αυτό ακριβώς δε θα πει μυθιστόρημα, τότε ποια είναι η δουλειά του μυθιστοριογράφου;

Δεύτερο: Βρίσκεις κι από μια άλλη πλευρά τις αληθινές ρίζες του μυθιστορήματος. Όχι μόνο ψυχογραφία (αυτό μπορεί να 'ναι και δουλειά άλλης

τέχνης: της επιστήμης), αλλά δράση. Θαρραλέα / μπάζεις τους ανθρώπους σου σε μιαν αληθινή ιντρίγκα που δε διστάζει να γίνει και αστυνομική. Δεν ξέρω τι θα πουν γι' αυτό οι, με το συμπάθειο, κριτικοί. Εγώ λέω πως αυτός ο δρόμος μπορεί να σώσει το ελληνικό μυθιστόρημα, τραβώντας το από τα βαλτονέρια της ψυχικής ανατομίας που διεξάγεται στο κενό.

Για όλα τα παραπάνω είμαι χαρούμενος. Σου σφίγγω το χέρι και σε φιλώ γλυκά - γλυκά, ο φίλος σου ο αδαής της πεζογραφίας και ναυαγός της ποίησης, που νοιώθει πως δε χαθήκανε όλα αν ο φίλος του τουλάχιστο νικήσει.

Ας κάνω όμως και λίγη κριτική. Αλοιώς τι σόι κριτικός (με το συμπάθειο) θα ήμουνα;

Μου φαίνεται πως έβαλες trop de¹ γαμησοδουλειές στο βιβλίο σου. Δε με ενοχλούν ηθικά, βέβαια, με ενοχλούν αισθητικά. Ίσως ο λόγος να μην είναι η ποσότητα, αλλά η ποιότητα; Ο καταραμένος ο νατουραλισμός, που τόσο συχνά τρώει το ρεαλισμό; Δεν μπορώ να ξεκαθαρίσω, αφού κριτικός, με το συμπάθειο, δεν είμαι. Ψυχανεμίζομαι όμως ότι η φαλλοκρατία μπορεί να κάνει τέχνη μεγάλη φυσικά, κάπως αλοιώς όμως. Τ' ανακάτωμά της με τον Χάιλντερλιν και την ΑΣΟ² δημιουργεί στο έργο περισσότερο του ενός κέντρα προσχής και σπάζει την ενότητα. Όλ' αυτά υπό πάσαν επιφύλαξιν. Πάρε εσύ την πρώτη μου εντύπωση για ό,τι αξίζει, ίσως και για τίποτα (κριτικός, με το συμπάθειο, δεν είμαι).

Δεύτερη παρατήρηση: Υπερβολική σημασία έδωσες στις περιπέτειές σου με το Παλικάρι. Η ατομική αυτή πείρα είναι τάχα transmissible?³ Το πρόβλημα έχει καθολικότητα όσην χρειάζεται για να τιμηθεί σαν θέμα τέχνης; Και πώς μπορείς να εμποδίσεις τον ψυχρό παρατηρητή από τα έξω να σκεφτεί: Τα 'θελε και τα 'παθε. Τι γύρευε ένας ποιητής μέσα στην καθοδήγηση του αγώνα; Ρόλος της ποίησης δεν είναι ν' αλλάξει τον κόσμο. Είναι να εκφράσει τον κόσμο. Εκεί μέσα αυτός ο άνθρωπος δεν μπορούσε παρά να βασανιστεί και να βασανίσει, προς ζημιάν και του αγώνα και της ποίησης.

(Όλη αυτή η παράγραφος απευθύνεται τόσο σε σένα όσο και σε μένα. Περισσότερο σε μένα. Γιατί εγώ το πλήρωσα πολύ πιο ακριβά το λάθος. Και πονώ να σε βλέπω να το συνεχίζεις, ακόμα / και μέσα στην τέχνη σου.)

Αυτά είναι λίγα βιαστικά.

Οι «κριτικές» βγαλμένες με το στανιό και με πολλά φιλολογήματα, μόνο και μόνο γιατί έτσι συνηθίζεται να κάνουν οι, με το συμπάθειο, κριτικοί.

Ο ενθουσιασμός αυθόρμητος και μεγάλος.

Τι θα γράψεις τώρα;

Θ.

Εξακολουθώ να σου στέλλω τους ψευτοστίχους μου. Για να βρίσκονται κάπου. Αυτή είναι η 2η αποστολή (εκ των 5).

Παρόλο που ο Θ. Πιερίδης αποποιείται την ιδιότητα του κριτικού, δεν παραλείπει να διατυπώσει κριτικές (θετικές και αρνητικές) παρατηρήσεις για τη Λέσχη:⁴ Αποκομίζει «δυνατές εντυπώσεις» από το μυθιστόρημα και αναγνωρίζει στον φίλο του τον τίτλο του μυθιστοριογράφου. Δικαιολογημένα παρατηρεί ότι ο συγγραφέας κλείνει στο βιβλίο του έναν ολόκληρο κόσμο, και μάλιστα ζωντανεύει εξατομικευμένους ανθρώπινους χαρακτήρες. Επίσης, σωστά παρατηρεί ότι ο πεζογράφος δεν περιορίζεται στην ψυχογράφηση αφηγηματικών προσώπων, αλλά τα εμπλέκει σε «δράση» και σε (αστυνομικό) μυστήριο.

Από την άλλη, ο επιστολογράφος δεν διστάζει να διατυπώσει και τις ενστάσεις του, που δεν είναι άσχετες με τις αντιρρήσεις άλλων (κυρίως αριστερών) σχολιογράφων: Αφενός υποστηρίζει ότι η τονισμένη σεξουαλικότητα ζημιώνει το αισθητικό αποτέλεσμα, καθώς μπερδεύεται τόσο με πνευματικά θέματα (Χάιλντερλιν) όσο και με ζητήματα πολιτικής ιδεολογίας και δράσης⁵ και, αφετέρου, θεωρεί ότι ο Τσίρκας έδωσε «υπερβολι-

κή σημασία» στην αντιπαράθεση του «ποιητή» Μάνου με την ηγεσία του αριστερού κόμματος, με αποτέλεσμα ο διχασμένος ήρωας «δεν μπορούσε παρά να βασανιστεί και να βασανίσει, προς ζημιάν και του αγώνα και της ποίησης». Στο σημείο αυτό ο Θ. Πιερίδης ασκεί και αυτοκριτική: αναγνωρίζει ότι «εγώ το πλήρωσα πολύ πιο ακριβά το λάθος»· παραδέχεται δηλαδή ότι στράτευσε την ποιητική παραγωγή του για να εξυπηρετήσει κομματικές σκοπιμότητες σε βάρος του ποιητικού αποτελέσματος.

Η επιστολή αυτή γράφτηκε τρεις περίπου μήνες αφότου κυκλοφόρησε η *Λέσχη*. Η θέση του Θ. Πιερίδη για το πρώτο μυθιστόρημα του Τσίρκα εμφανίζεται σαφώς διαφοροποιημένη έντεκα μήνες αργότερα. Η πρόσφατη έρευνα έφερε στο φως και άλλα τεκμήρια που φωτίζουν την αμφίθυμη έως απορριπτική στάση αριστερών κριτικών απέναντι στη *Λέσχη*.⁵ Με αφορμή επικριτικό δημοσίευμα του Μ. Γιαλουράκη, ο Μιχ. Παπαλέξης απευθύνει εκτενή επιστολή του (Κάιρο, 15/6/61) σε αριστερούς συγγραφείς, στην οποία σχολιάζει αφοριστικά και ιδεοληπτικά τη *Λέσχη*. Στη συνέχεια, καλούνται να τοποθετηθούν τα μέλη του Λογοτεχνικού Τομέα της Διαφώτισης του παράνομου, τότε, ΚΚΕ που είχε έδρα του το Βουκουρέστι. Με εξαίρεση τη Φούλα Χατζιδάκη, που σχολιάζει μάλλον θετικά το μυθιστόρημα, οι υπόλοιποι είναι αρνητικοί έως καταδικαστικοί: Η Έλλη Αλεξίου και ο Τ. Αδάμος το χαρακτηρίζουν ως εγκεφαλικό κατασκευάσμα και ως αποτυχημένη μίμηση δυτικών μυθιστορημάτων· ενώ η Μίρα Δημητρίου το αποκαλεί «πορνογράφημα», επικίνδυνο για τη νεολαία, που διαστρεβλώνει την πραγματικότητα.

Ο Θ. Πιερίδης, αν και διαφωνεί με την άποψη του Παπαλέξη ότι η *Λέσχη* είναι «αντικομμουνιστικό» και «αντικομματικό» βιβλίο, κρίνει ότι οι «αδυναμίες» του «συνδέονται και με το αδυνάτισμα, την ανυπαρξία σχεδόν δικού μας ιδεολογικού μετώπου στον τομέα της λογοτεχνίας». Δεν συμφωνεί με την εκτίμηση του Παπαλέξη ότι ο Τσίρκας «προσχώρησε στην αντίδραση», αλλά κρίνει ότι «είναι ένας προοδευτικός συγγραφέας που, μαζί με τόσους άλλους, έχει πάθει κάποιον αποπροσανατολισμό επηρεασμένος από την ολομέτωπη πίεση του αντιπάλου και από τη διαλυτική διάβρωση που έχει υποστεί η διανόησή μας». Έτσι, εκφράζει τη γνώμη ότι «το βιβλίο αυτό δεν αποτελεί κανενός είδους πολύχρονη υπόθεση, που απαιτεί την επέμβαση του κεντρικού οργάνου του Κόμματος». Αλλά, πάντως, διαφωνεί με τον «ενθουσιασμό» της Φούλας Χατζιδάκη και χαρακτηρίζει τη *Λέσχη* ως «αποτυχημένο λογοτεχνικό έργο» (10.2.62).⁶

Όμως, ο Θ. Πιερίδης δεν κατορθώνει να αποτρέψει την επέμβαση του Κόμματος· τον Ιούλιο του 1961 το ΚΚΕ της Αλεξάνδρειας διαγράφει τον Τσίρκα, αφού ο τελευταίος αρνήθηκε να αποκηρύξει τη *Λέσχη* του. Σε άλλη επιστολή του (Βουκουρέστι 10 Ιουλ. 1961) προς τον Τσίρκα ο Θ. Πιερίδης προσθέτει, με αφορμή τις κριτικές αντιδράσεις των Τ. Μαλάνου, Μ. Γιαλουράκη, και Δ. Ραυτόπουλου στην μονογραφία του για τον Καβάφη και στο πρώτο μυθιστόρημά του, τα παρακάτω:

Η *Λέσχη* πρέπει να σε κάνει ευτυχισμένο. Γιατί σου 'δωσε και σου δίνει τη μεγαλύτερη χαρά που μπορεί να ονειρευτεί σήμερα ένας δημιουργός: την ευκαιρία να δώσει μάχη, δηλαδή να σπάσει τη συνωμοσία της σωπής. Την ίδια τύχη είχες και με τον Καβάφη σου. Εγώ, αν ήμουν στη θέση του, θα κάρφωνα σε μια γωνιά του γραφείου μου τις εικόνες του Τ. Μ. και του Μ. Γ. -ή και των Αγίων Πάντων που με καλέσανε σε μονομαχία- και θα τους άναβα καντήλι. / Την κριτική του Ραυτόπουλου τη διάβασα. Για τα παινάδια του μη στεναχωριέσαι. Για τις κατακρίσεις του, βάλε κι αυτουνού την εικόνα του με καντήλι.

Αλλά και σε μεταγενέστερη επιστολή του (Λευκωσία 21 Σεπτ. '62) προς τον Τσίρκα, ο Θ. Πιερίδης επανέρχεται στη *Λέσχη* και διατυπώνει πιο καθαρά τις ιδεολογικές ενστάσεις του:

Μένουν οι άλλοι σου εκείνοι μπελάδες με το Ανθρωπάκι, όπως λες. / Εγώ, φίλε μου, δικαστής δεν είμαι. Μου φαίνεται όμως πως από τον καιρό του Παρισιού σου είχα πει τη γνώμη μου: Τραβήξου! Εσύ όμως από τότε ήσουν πεισματωμένος. Στο είπα κι όταν έγραψες τη *Λέσχη*: Θαυμάζω το κουράγιο σου να αναμασάς μέσα σου επί τόσα χρόνια, τόσο πρόσκαιρα πράγματα. Τώρα έχω να πω αυτό: Ο λογοτέχνης που δεν ξέρει ν' ανέβει πάνω από τα μικρογεγονότα, να δει με κατανόηση, ανοχή και αδερφοσύνη τους ήρωές του, ακόμα και όταν τους θεωρεί Ανθρωπάκια – αυτός ο λογοτέχνης μετατρέπεται, το θέλει δεν το θέλει, σε άμεσα πολιτικό πρόσωπο και υπόκειται, τ' αρέσει δεν τ' αρέσει, στα ήθη και έθιμα της πολιτικής πάλης. Αυτό είναι, νομίζω, τόσο απλό, που απορώ πώς δεν το 'χεις ακόμα καταλάβει.

Η αλληλογραφία των δυο φίλων συνεχίζεται, παρόλο που αραιώνει αρκετά κατά την περίοδο Μάιος 1964–Μάρτιος 1966. Ο Τσίρκας στέλνει στον Πιερίδη και τους δυο επόμενους τόμους της μυθιστορηματικής τριλογίας του και μάλιστα αναμένει τα σχόλιά του. Ωστόσο, ο τελευταίος μάλλον αποφεύγει να γράψει οποιεσδήποτε παρατηρήσεις. Όταν παραλαμβάνει τους υπόλοιπους τόμους της τριλογίας, την *Αριάγνη* και τη *Νυχτερίδα*, περιορίζεται να γράψει στον Τσίρκα τα παρακάτω: «Η *Αριάγνη* σου έφτασε. Θερμοευχαριστώ. (...) Θα οικονομήσω ωστόσο κάποτε κάποιαν ώρα για να σου πω τις εντυπώσεις μου» (16 Μαρτ. 1963). «Το βιβλίο σου [τη *Νυχτερίδα*] το βρήκα επιστρέφοντας από την Πράγα. Διαβάζω 2-3 σελίδες την ημέρα –τόση είναι η πνευματική ακμή. Αν σ' ενδιαφέρει και η κρίση τέτοιας ακμής, θα περιμένεις μερικούς μήνες, γιατί εσύ αδερφέ μου συνηθισες να γράφεις βιβλία πελώρια» (21 Μαρτ. 1966).⁷

Ελάχιστα επιστολές του Στρ. Τσίρκα προς τον Θ. Πιερίδη σώζονται στο αρχείο του τελευταίου· μόνο πέντε επιστολές της διετίας 1965–1966, στις οποίες, μεταξύ άλλων, ο Τσίρκας σχολιάζει (13 Μαΐου 1965) το ποιητικό βιβλίο του Πιερίδη *Ονειροπόληση πάνω στα τείχη της Αμμοχώστου* και φροντίζει για την αθηναϊκή επανέκδοσή του (Θεμέλιο, 1966). Αργότερα (12 Οκτ. 1966), ο Τσίρκας και η σύζυγός του δηλώνουν «κατάπληκτοι» από την ανάγνωση της «Τρίτης σερενάτας» (περιλήφθηκε στη συλλογή *Φθινόπωρο*, 1967).⁸ Πάντως, σε επιστολή του (1966, χωρίς ακριβή ημερομηνία) προς τον Θ. Πιερίδη, ο συγγραφέας της *Νυχτερίδας* γράφει ότι αναμένει από τον φίλο του τα σχόλιά του, αφού ολοκληρώσει την ανάγνωση του τρίτου τόμου της τριλογίας.⁹ Ωστόσο, όπως δείχνουν τα πράγματα, ο Θ. Πιερίδης αποφεύγει να γράψει οτιδήποτε είτε για την *Αριάγνη* είτε για τη *Νυχτερίδα*.¹⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περίπου ανάλογη αλλά πιο ουσιαστική είναι η κριτική που ασκεί σε επιστολή του (Αμμόχωστος, 2 Απρ. 1961) προς τον Τσίρκα ο μεγαλύτερος αδελφός του Θ. Πιερίδη, ο πεζογράφος Γ. Φ. Πιερίδης· βλ. Α. Παπαλεοντίου, «Ο Γ. Φ. Πιερίδης κρίνει τη *Λέσχη* του Στρ. Τσίρκα», στον υπό έκδοση αφιερωματικό τόμο στον Παν. Μουλλά.

2. Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση.

3. Παραπανίσιας.

4. Μεταδοτική.

5. Το αρχειακό αυτό υλικό έχει παρουσιαστεί από τον Γιάννη Παπαθεοδώρου, «Εν μεγάλη ελληνική αποικία. Η υποδοχή της *Λέσχης* από την επίσημη αριστερά», *Η Λέξη*, τχ. 136 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1996) 840–861. Στο ίδιο τεύχος (σ. 823–839) βλ. και την ενδιαφέρουσα συναφή αλληλογραφία των Στρ. Τσίρκα και Φούλας Χατζιδάκη παρουσιασμένη από τον Φίλιππο Ηλιού.

6. Βλ. Γ. Παπαθεοδώρου, ό.π., σ. 854-859.

7. Όλες οι επιστολές του Θ. Πιερίδη προς τον Στρ. Τσίρκα προέρχονται από το αρχείο του τελευταίου. Ευχαριστώ το ΕΛΙΑ και την κυρία Μαρίνα Πιερίδη-Χατζηκακού που μου επέτρεψαν να χρησιμοποιήσω το υλικό αυτό.

8. Για το θέμα αυτό βλ. Κώστας Νικολαΐδης, «Θοδόσης Πιερίδης και Στρατής Τσίρκα, οι τρεις 'Σερενάτες στο φεγγάρι' και η συναφής αλληλογραφία τους», *Επετηρίδα Παιδαγωγικής Ακαδημίας Κύπρου*, Λευκωσία, 31 (1990) 23-35.

9. Μια πρώτη φιλότιμη προσπάθεια να καταγραφεί το αρχείο του Θ. Πιερίδη (που βρίσκεται μαζί με το αρχείο του Γ. Φ. Πιερίδη στη Λευκωσία) έγινε από τη Βαρβάρα Μιχαήλ σε μεταπτυχιακή εργασία της που εγκρίθηκε από το Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου: *Αρχείο Θοδόση Πιερίδη: Καταγραφή και παρουσίαση*, Λευκωσία 2003.

10. *Υστερόγραφο*: Απόσπασμα από την επιστολή του Θ. Πιερίδη στην οποία σχολιάζει τη *Λέσχη* έχει δημοσιευτεί από τους Λ. Ζαφειρίου & Κ. Νικολαΐδη («Ο Τσίρκα και η Κύπρος –μέσα από έξι επιστολές», *Ακμή*, τχ. 2, 1990, σ. 183) με το παρακάτω σχόλιο: «Στην επιστολή του Θοδόση Πιερίδη στον Τσίρκα της 19.3.1961 (σημειώνουμε πως δε δημοσιεύεται ολόκληρη) διατυπώνονται οι πρώτες, ενθουσιώδεις εντυπώσεις του πιο αδερφικού φίλου του Τσίρκα για τη *Λέσχη*, με το χαρακτηριστικό ζεστό κι ασυγκράτητο λόγο του Θοδόση, που αποπνέει τρυφερόδα για το φίλο του, ανυπόκριτη χαρά για την επιτυχία του βιβλίου του και, έμμεσα, παράπονο για τη μεταχείριση που έτυχε ο ίδιος από την κριτική» (σ. 177). Βέβαια, το σχόλιο αυτό αφορά μόνο το πρώτο μέρος της επιστολής και τη μία όψη των πραγμάτων. Ευχαριστώ τον φίλο Λ. Ζαφειρίου που μου υπέδειξε την τελευταία στιγμή τη δημοσίευση αυτή.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Καμαντέραινα

Το τοπωνύμιο *Καμαντέραινα*, που συναντάται άπαξ στην Κύπρο, στο χωριό Πολέμι της επαρχίας Πάφου, έλκει την ετυμολογία του στη φραγκικής προέλευσης λ. commander / commandeur (διοικώ / διοικητής), που με την αρχαιοπρεπή θηλ. κατάλ. -αινα (όπως θερράπ-αινα, λύκ-αινα), με την κατ' αφομοίωση τροπή του ο > α (όπως όταν> άνταν, μοναστήριον > μοναστήριν) και με την αποβολή του ενός από τα δυο μ (όπως ζιντιλόμος < γαλλ. gentilhomme, κκομάντος < αγγλ. commando, κομέρκιν < λατ. commercium), έδωσε το σημερινό *Καμαντέραινα* (όπως ρήγας> ρήγαινα, βουργέσης > βουργέσαινα, πρίντζης > πρίντζαινα).

Η *Καμαντέραινα*, που δεσπόζει της περιοχής, γειτνιάζει με το συγχαιρινό τοπωνύμιο *Κάμπος της Ρήγαινας*, με την περιοχή των Κρατητηρίων Πολεμίου και με την περιοχή όπου αυτοφύεται η μοναδική στο είδος της τουλίπα του Πολεμίου, είναι γνωστή επίσης από τους αμπελώνες και τα ξακουστά οиноποιήσιμα σταφύλια της.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Μια επιστολή του Θεοδόση Νικολάου (4.5.1983)

Λάρισα,

Μαΐς 4, 1983.

Αγαπητέ μου Γιάννη,

Είναι καιρός πὸς ἔγραψτε νὰ εἶχα γράψει ἐπὶ τὸ γράμμα: μὰ νὰ σὲ εὐχαριστήσω μὰ ὅλα. καὶ πρῶτα πρῶτα μὰ τὴν ὑπέροχη ἐκδοχή τῆς Ἀποστολῆς, Ἀπολλωνίου καὶ Σωσάννας, μὰ ὅλα τὰ ἀνάπτυκα καὶ μὰ τὰ τεύχη "Ὁ φιλόλογος". εὐχαριστῶ καὶ θερμὰ συγκαίρως.

ἔγραψα γοῦν Γιάννη Ἰωάννη μὰ τὰ "Σημειώματα τῆς ἀποκλ. μου", ὑπεριότατα πὸς τὸ διάβαστέ. Γιατὶ τὸ ἐπιτοκράτορα Θεοδόσιο ἔχει δίκαιο. Ὁ Ὀμηρολόγος γὰρ ἀναφέρει πὸς ἡ ἐκκλησιολογία μυστρίων ποιητικῶν ἐπὶ τῆ 17 Ἰανουαρίου... Τὰ "Πεπραγμένα" τὸ ἔρεσαν πολὺ.

καὶ τώρα γὰρ ζεσημέρα τῆς χειμῶνας. Μια μικρὴ ἀλλαγὴ γοῦν 15 στίχοι:

πὸς προστίθει τὴν κεφαλὴ τῶν ἀνδρώων
τώρα διαβάζεται:

προστίθεται τὴν κεφαλὴ τῶν ἀνδρώων.

Νομίζω πὸς μὲ τὴν γραφὴν αὐτὴ τελειώνει κάθε ἐπέμβρασή μου γοῦν κείμενο. Ὅπως εἶναι

δημοσιευμένο γὰρ "Δεύτερη Πανελλήνια Ποιητική
Συνάντηση":

Ὡς τὴ χάλκιη κραυγὴ πρὸ ἀφάνει 13
Τὸ φύλλο τῆς καρδίης 14
Πῶς δροσίζει τὴν κεφαλὴ τῶν ἀνθρώπων 15

ὁ 15 στίχος εἶναι περιγραφικὸς καὶ παρατακτικὸς.
Μὲ τὴν ἀλλαγὴν, οἱ τρεῖς στίχοι ἀποχτῶν μεγαλύ-
τερη σύνδεση, καὶ ἔτσι ἡ χάλκιη κραυγὴ ἀκέσται
ἐπειδὴ τὸ φύλλο δροσίζει...

Τὸ ποίημα εἶναι ἡ καταγραφή μιᾶς ἐμπειρίας.
Μιᾶς μυθικῆς ἐμπειρίας. Ἔρωτος; Ναι. Ἀλλὰ θεοῦ
ἔρωτος. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ ἔγινε ποίημα ἀφ' ἑνά-
σουρε πλῆθος ἄλλων ἐμπειριῶν ἀπὸ τὴ μνήμη,
συνδυάζοντάς τις, ἐπιδέροντάς καὶ διαβρώνοντάς.

Ἀρχίζω τὴν καταγραφή τῶν ἐμπειριῶν - συγκε-
νήσεων χρονολογικά:

Ἡ Ἄμυγδαλιά Στὴν κούρη μας γὰρ Ἀμμώκωπο
ἦταν μιὰ πτωρική, μιὰ ἐλιά, δύο μυρτίς, μιὰ
ἀμυγδαλιά, μιὰ φοινκιά. Ἡ ἀμυγδαλιά πάντα
μὲ συγκινῶσε ἢ δάκρυα ἀποδητό, ἀνθὸν χωρὶς
φύλλα. Σανταθίζει στὶς 'Ρίζες τοῦ Χώμα' 1958.

"...Ὅι γενεότητες δὲ μὲ ἐπιτρέπων νὰ τὴ βλέπω χωρὶς
ντροπή, καὶ νὰ τῆς χέρω πῶς θὰ εἶναι καλά νὰ φυτώσωμε
στὸ κήπο μὲ ὄλο ἀμυγδαλιάς γιὰ νὰ χαυρόμασε σπώμα
τὴν ἀνοιξή...": Ψηλώνει ὁ Νῆς μου :II

Με τὸ '74 μεγάλη θλίψη κατοίκησε μέσα
στὴν ψυχὴ μας. Μιὰ ἄλλη μυσικὴ ἐρωτηρία. Ὅμως
τὸ ποίημα δίνεται ἡ πρώτη τὴ 1962. Καὶ ὅλες
οἱ συγκινήσεις γίνονται παρόν.

Ἡ ἀναφορὰ γὰ χροῖματα εἶναι γὰ νὰ προφυλαχθεῖ
ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ δρόμους πρὸ δεξιῆ θέλει ὁ ποιητὴς
νὰ πᾶρει ὁ ἀναγνώστης τὸ.

Ὅταν κανεὶς πεῖ: "Με ἀρέσει τὸ χιόνι," ἢ "Με
ἀρέσει ἡ ἀμυγδαλὰ κερὰς εἶναι ἀντιομιετὴ" ἀκούεται
τὸ σκόλιο: "Ἄ, εἶσαι ρομαντικός." Ἐκεῖνο ὅμως πρὸ
ἐνδιαφέρει τοὺ ἀποητὴ εἶναι ὁ μυσικὸς συμβολισμὸς
καὶ τὸ χιόνι καὶ τῆς ἀμυγδαλῆς.

Αὐτὰ εἶναι νημερῶς ἀρκετὰ γὰ τὸ ποίημα.

Καὶ τώρα: **ΧΡΙΣΤΟΣ ἌΝΕΣΤΗ** καὶ ἡ χαρὰ τῆς Ἀναστάσεως
νὰ πλημμυρίζει τὴν ψυχὴν ὁσ καὶ τὴν ψυχὴ τῆς
Ἀριστείας, ὅταν τῶν συγγενῶν καὶ ὅλες τὸ κόσμῳ.

Δὲν ξέρω ἂν εἶδες τὸ μήνυμα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς
θυσταίρων ἀρχίζει μετὰ τὴν ἐπιτάφια ἐπιγραφή
τῆ Βελακμὴν Φραγκλίνος:

"Ἐνθάδε κεῖται τὸ σῶμα τῆ Βελακμὴν Φραγκλίνος, τυπο-
γράφου. φθείρεται ὡς περικείμενον παλαιῆ βιβλίῳ.
Ἀλλὰ τὸ κείμενον τῆ βιβλίου δὲν θὰ χαθεῖ, θὰ φανθεῖ
ὡπως πτωχῶν, ὅς νεὰ ἔκδοσις ὑπομοιρεῖται, ἀποδομένη
καὶ ἀνεθωρημένη ἀπὸ τὸν Δημιουργόν."

Με ἀγάπη,
Αθανάσιος.

Απ' όσο θυμάμαι, η πρώτη συνάντησή μου με τον λογοτέχνη, κριτικό και εκπαιδευτικό Θεοδόση Νικολάου έγινε στο δεύτερο ταξίδι μου (και δεύτερο και τελευταίο, για την ώρα, της γυναίκας μου) στην Κύπρο, το δεύτερο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου του 1981: αφορμή ήταν η συμμετοχή μου (μαζί με τον Α. Τσοπανάκη, την Ε. και τον Κ. Τσαντσάνογλου, τον Χρ. Τσολάκη και τον Β. Φόρη) στα «Σεμινάρια για τη Δημοτική Γλώσσα και τη Λογοτεχνία» που οργανώθηκαν όταν υπουργός Παιδείας της Κύπρου ήταν ο Ν. Κονομής, στη Λάρνακα, τη Λεμεσό, τη Λευκωσία και την Πάφο. Στο ταξίδι εκείνο – εκτός από τον Θ. Νικολάου, που φαίνεται πως από τότε με συγκατέλεξε ευεργετικά, όπως το συνήθιζε, στους φίλους του – είχα την αγαθή τύχη όχι μόνο να ξαναδώ αγαπητότατους φίλους που είχα αποκτήσει από το πρώτο, συνεδριακό και γαμήλιο μαζί, ταξίδι μας στην Κύπρο το 1979 (και ιδιαίτερα τον Γιάννη Κατσούρη και την Ντίνα Παγιάση-Κατσούρη) ή αργότερα (όπως τον Φ. Σταυρίδη, που τον πρωτογνώρισα μαζί με άλλους κύπριους λογοτέχνες δυο μήνες νωρίτερα, στις αρχές του Ιούλη του 1981, στο επεισοδιακό «Πρώτο Συμπόσιο Ποίησης» της Πάτρας: αυτός ήταν και ο άνθρωπος που με σύστησε στον Θ. Νικολάου τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου), αλλά να γνωρίσω για πρώτη φορά και πολλούς άλλους κύπριους πνευματικούς ανθρώπους και καλλιτέχνες (τον Αντρέα Φυλακτού, το ζεύγος Άρη Γεωργίου και Κλάρας Ζαχαράκη-Γεωργίου, τον Άντη Χατζηαδάμο κ.ά.) ή συγγενείς φίλων, όπως τη Μιράντα Σταυρίδη και τα νεαρότατα, τότε, βλαστάρια της, τον Χάρη και τον Στέφανο. Από την πρώτη εκείνη συνάντησή μας με τον Θ. Νικολάου, ανεξάλειπτη ανάμνησή μας (φαντάζομαι και του Στέφανου Σταυρίδη) μέσα στη «γύμνια του πρωιού [πρωί ήταν:] στα μπάνια, και στην παραλία» της Λάρνακας είναι και η πολύτιμη προσπάθεια του πάνσοφου ποιητή να μας μνήσει στο μυστήριο των λουλουδιών και θάμνων που φύτρωναν ακόμα στις αμμουδιές πολύ κοντά στην πόλη όπου είχε αναγκαστεί να εγκατασταθεί ο ίδιος πριν από λίγα χρόνια.

Από τότε, δεν έλειψαν οι ευκαιρίες να συναντιόμαστε κάθε τόσο στην Κύπρο ή και στην Ελλάδα (και δεν κρύβω πως εξακολουθούν να μου λείπουν, κάθε φορά που φτάνω στο αεροδρόμιο της Λάρνακας, η ανοιχτή φιλική αγκαλιά του και τα γεμάτα λάμψη χαράς μάτια που φώτιζαν τη σεβάσμια μα και γελαστή μορφή του). Αν δεν με ξεγελά, και εδώ, η μνήμη μου, η δεύτερη, σύντομη συνάντησή μας έγινε πάλι στη Λάρνακα στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1981, όταν μίλησα για την «Ποιητική πορεία του Αγγελου Σικελιανού» στο Δημητρίειο Πολιτιστικό Κέντρο της Λάρνακας: από τότε, ίσως, χρονολογούνται οι πιο βαθιές, μα πάντα αποσπασματικές κουβέντες μας για αγαπημένα του θέματα, κείμενα και συγγραφείς, ιδιαίτερα για τον Σολωμό και τον Παπαδιαμάντη.

Η τρίτη, και πολύ πιο χορταστική, συνάντησή μας πέφτει στις αρχές του Ιούνη του 1982, όταν, μαζί με άλλους 13 κύπριους ποιητές που πρωτοδημοσίευσαν κείμενά τους από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έως αμέσως ύστερα από την τουρκική Εισβολή, και τον αξέχαστο Παναγιώτη Σέρρη, ο Θ. Νικολάου ήρθε για ένα τριήμερο στη Θεσσαλονίκη και διάβασε ποιήματά του στο πλαίσιο της οργανωμένης από τον αριστεροδικομένου τότε Δήμο Θεσσαλονίκης, τη Λέσχη Γραμμάτων και Τεχνών Β. Ελλάδας και την Πανελλήνια Πολιτιστική Κίνηση, «Δεύτερης Πανελληνίας Ποιητικής Συνάντησης», αφιερωμένης στη σύγχρονη κυπριακή λογοτεχνία. Από την αξέχαστη για όλους μας, κυρίως όμως για το πολύ, και νεανικό

κοινό, υπαίθρια εκείνη συνάντηση δεν ξεκίνησαν μονάχα η γνωριμία μου με δυο από τα «φανατικότερα για γράμματα» λυκειόπαιδα του Γερμανικού Σχολείου της Θεσσαλονίκης, τον καλλιτεχνικότερο και στοχαστικότερο Δημήτρη Ζήκο και τον θεωρητικότερο και ιστορικότερο Μίλτο Πεχλιβάνο, ένας μικρός τόμος-ανθολογία τού αλήστου μνήμης «Παρατηρητή» (Δεύτερη Πανελλήνια Ποιητική Συνάντηση: Νεότεροι Κύπριοι Ποιητές 1960-1982· εκεί, σσ. 68-71, είναι δημοσιευμένα τα ποιήματα «Έρωτας» και «Ο παλαιός ιστορικός» των Πεπραγμένων, και το ανέκδοτο, τότε, «Ζεστή μέρα του χειμώνα») και μια εκτενής δημοσιογραφική παρουσίαση της συνάντησης στο περ. Αντί (τεύχ. 222, 7.1.1983, σσ. 48-51· παραδόξως, ορισμένα σημεία της – όπως και μια πρώτη προσωπογραφική δοκιμή κράσης των πρώτων εμπειριών μου από τον Θ. Νικολάου, σ. 50: «Μελαχρινός, πλούσια γενειοφόρος, γραφέας βυζαντινός, “παλιός ιστορικός” της κυπριακής μοίρας, του έρωτα, των χρωμάτων, των κρίνων της άμμου και του τριανταφυλλένιου αλόγου του Βαλτάσαρ από το μοναστήρι του Αγίου Νεόφυτου του Έγκλειστου, ξέρει να μιλά τον πληθυντικό της οικειότητας, να αγαπά τον Θεόφιλο αλλά και το συλημένο ψηφιδωτό της Παναγίας της Κανακαριάς, και να τραγουδά, όταν έρχεται στο κέφι του καλού κρασιού, Σαββόπουλο και Αργύρη Κουνάδη» – σχολιάστηκαν αργότερα αρνητικά από ροϊκόν αγγελοϊερατικόν κύπριο λογοτέχνη, μεταφραστή και κριτικό της αγγλοσαξονικής διασποράς, απόγονο ριζοσπαστικού αριστερού κριτικού του Μεσοπολέμου)· στη συνάντηση εκείνη οφείλονται επίσης, μεταξύ άλλων: δυο εμπνευσμένες αντιφωνήσεις του Θ. Νικολάου προς τον τότε δήμαρχο Θ. Γιαννούση, από τις οποίες η πρώτη και πιο αυθόρμητη, στην υποδοχή των κύπριων ποιητών στο Δημαρχείο Θεσσαλονίκης, είχε προκαλέσει ζηλιάρικες μπηχτές από καναδου κύπριους συντεχνίτες του ποιητή που δεν άντεχαν, φαίνεται, την ηλικιακά, τουλάχιστο, δικαιωματική πρωτοκαθεδρία του· και, αργότερα, ένα από τα πιο ωραία, και γενναιόδωρα, επικαιρικά ποιήματα του Θ. Νικολάου, την «Απογραφή» της συλλογής *Εικόνες*, 1988 (το θεσπέσια ανάλαφρο τέλος του χειμένου αυτού δεν άντεξα στον πειρασμό να το παραφράσω πολύ αργότερα και εγώ, το 1994, σε μια βιβλιοκρισία μου των *Ελληνικών* για το «Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Neograeca medii aevi» της Βενετίας).

Φυσικά, τόσο στα ενδιάμεσα διαστήματα όσο και την επαύριο όλων αυτών των πρώτων συναντήσεων η επικοινωνία μας έβρισκε τρόπο να γίνεται και με άλλους τρόπους· θυμάμαι την αποστολή-προσφορά βιβλίων του ποιητή, όπως και τη φιλική αποστολή, από τους εκδότες του βραχύβιου περ. Ο Κύκλος της Λάρνακας, των τευχών του, όπου ο Θ. Νικολάου, «αφανής στη σύνθεση της [εκδοτικής ομάδας], γινόταν [...] επιφανής με την καλλιγράφηση των εξωφύλλων και την υπόλοιπη συμμετοχή του» (Γ. Κεχαγιόγλου, «Ο πρώτος χρόνος του “Κύκλου” της Λάρνακας: Όψεις ενός σύγχρονου περιοδικού», Αντί 215, 1.10.1982, 42-43, ανατύπ. στον τόμο *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Λευκωσία 1987 [=1989], σσ. 587-590). Επίσης, αμέσως ύστερα από τη «Δεύτερη Πανελλήνια Ποιητική Συνάντηση» της Θεσσαλονίκης, ο ποιητής ήταν ένας από όσους έγιναν αποδέχτες (Σεπτέμβρης του 1982), και ανταποκρίθηκαν γραπτά, σε μια πρόσκληση της Πανελλήνιας Πολιτιστικής Κίνησης να διατυπώσουν τον «προβληματισμό και τις θεωρητικές απόψεις τους [...] γύρω από την ποίηση γενικά και την κυπριακή ποίηση, λογοτεχνία και ζωή ειδικότερα», καθώς και «για το προσωπικό τους έργο (εμφάνιση, εξέλιξη,

θεματική, λογοτεχνικές προτιμήσεις, σχέδιά τους για το μέλλον κτλ.)»: αγνώ, δυστυχώς, την τύχη του υλικού αυτού.

Αλλά η χειρόγραφη επιστολή (τέσσερα φύλλα, διαστ. 22,8Χ18 εκ., γραμμένα μόνο στη σελ. recto με μαύρη μελάνη και σποραδική ερυθρογράφηση σε εσωτερικές κεφαλαιογράμματα «επικεφαλίδες ή επιφωνήσεις») του Θ. Νικολάου, που αναπαράγεται εδώ, πηγάζει κυρίως από τον ποιητικό ήχο και απόηχο του Ιούνη του 1982 και από την τέταρτη, αν μετρώ καλά, και ίσως γονιμότερη συνάντησή μου με τον ποιητή, στη Λευκωσία και τη Λάρνακα τούτη τη φορά, στις αρχές του Δεκέμβρη του 1982:

από την καλοκαιριάτικη ανάγνωση του (ανέκδοτου τότε) ποιήματος «Ζεστή μέρα του χειμώνα» από τον ίδιο τον ποιητή ξεπήδησε αρκετά γρήγορα ένα αναλυτικό μελέτημά μου, που αποτελούσε, ίσως, την εκτενέστερη ως τότε εργασία για μιαν πτυχή του λογοτεχνικού έργου του (το δακτυλογραφημένο κείμενο θα πρέπει να του το είχα στείλει ήδη μέσα στο 1982, ενώ η δημοσίευσή του ήρθε λίγο αργότερα: «Θεοδόση Νικολάου, “Ζεστή μέρα του χειμώνα”»: Μια αναγνωστική προσέγγιση», στην περιοδική έκδοση των ελλαδιτών φιλόλογων της μέσης εκπαίδευσης *Σεμινάριο 2. Νέα Ελληνικά*, Αθήνα, Ιούνιος 1983, σσ. 34-70, αφού στο μεταξύ το είχα παρουσιάσει αναγνωστικά-διδασκτικά στις ΣΕΛΜΕ της Καβάλας, 23.4.1983, και της Θεσσαλονίκης, 26.4.1983, και αφού είχα μόλις προλάβει, «επί του πιεστηρίου», να επιφέρω λίγες προσθήκες και μικροαλλαγές στο οριστικό κείμενο, ύστερα από την επιστολή του Θ. Νικολάου που δημοσιεύεται εδώ: την οφειλή μου τη σημειώνω εκεί, σ. 69, σημ. 7).

τον Δεκέμβρη του 1982, πάλι, είχα την ευκαιρία να μιλήσω στη Λευκωσία για τη «Σύγχρονη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης», μέσα στη φιλόξενη γκαλερί του βιβλιοπωλείου «Κοχλίας» της Νίκης Μαραγκού, σε ένα βραδινό που συνδύαζε πρόσθετη ανάγνωση ποιητικών και πεζών κειμένων και από ηθοποιό (θυμάμαι ακόμα, εκτός από τον Θ. Νικολάου και άλλους φίλους και γνωστούς, καθισμένο στην πρώτη σειρά καθισμάτων του παταριού τον κομψά ντυμένο και καλοστεκούμενο, μακαρίτη τώρα ποιητή Σάνθο Λυσιώτη, που τον έβλεπα για πρώτη φορά: ένα από τα κείμενα που διάβασα ολόκληρα ήταν και το ρυθμικότατο «πεζογράφημα» του Γ. Ιωάννου «Με τα σημάδια της απάνω μου» από το βιβλίο του *Το δικό μας αίμα*, 1978, σσ. 173-184, για τις ρητορικές και λογοτεχνικές καταβολές του οποίου έγραφα πολύ αργότερα και ένα μικρό σημείωμα. «Βυζαντινά ρητορικά σχήματα και εικόνες του Γιώργου Ιωάννου: ένας διακειμενικός διάλογος», *Εντευκτήριο 33*, Χειμώνας 1995-1996, σσ. 65-70. Μα ήδη από τις κουβέντες μας που ακολούθησαν την ανάγνωση στον «Κοχλία», ήταν φανερή η ενόχληση του βαθιά θρησκευόμενου Θ. Νικολάου για τον οξύ χαρακτηρισμό με τον οποίο «περιλαμβάνει» – εντελώς δικαιολογημένα, άλλωστε – τον συνονόματό του αυτοκράτορα του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους Θεοδόσιο Α΄ μα και την καιροσκοπική εκκλησιαστική αγιοποιητική νομενκλατούρα ο επίσης θρήσκος θεσσαλονικός λογοτέχνης, *Το δικό μας αίμα*, σσ. 176-177: «Πάντως, εφτά χιλιάδες Θεσσαλονικείς, όσοι λένε πως είχαν σφαγεί στον Ιππόδρομο και επί του κτήνους εκείνου, του αυτοκράτορα Θεοδοσίου, που οι Θεσσαλονικείς σοφά ποιούντες δεν του έχουν αφιερώσει κανέναν δρόμο, ενώ η Εκκλησία τον έχει, δυστυχώς, ανακηρύξει Άγιο, σύρθηκαν τότε στην αιχμαλωσία και πολλοί από αυτούς δεν λυτρώθηκαν ποτέ τους από τη σκλαβιά». «Δεν

είναι δυνατόν να αγιοποιήσει τούτον τον Θεοδόσιο η Εκκλησία», ήταν περίπου τα λόγια που μου έλεγε κατόπιν ο Θ. Νικολάου, και, όπως φαίνεται, η σκέψη αυτή τον βασάνιζε αρκετά, ώστε να κάνει κάτι που δεν συνήθιζε και πολύ συχνά, δηλαδή να αλληλογραφήσει απευθείας για το ζήτημα αυτό με τον Γ. Ιωάννου, στέλλοντάς του και τα *Πεπραγμένα* του 1980: πιστεύω πως και των δυωνών τους τα γράμματα αυτά «θα βρίσκονται ακόμη τα καημένα πουθενά»·

την επόμενη μέρα, στη Λάρνακα, είχα την αξέχαστη εμπειρία να κάνω, μαζί με τον λυκειάρχη, τότε, Θ. Νικολάου, ένα συνεταιρικό μάθημα στην Γ' τάξη του Λυκείου Μακαρίου Γ' στη Λάρνακα, με επίκεντρο το («σχολικό») ποίημα του Σεφέρη «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» (ακόμη θυμάμαι τον έξοχο τρόπο με τον οποίο σφράγισε το μάθημα ο ίδιος, εξηγώντας στους εφήβους που τον άκουγαν ακόρεστα, και με βάση το τέλος του σεφερικού ποιήματος, τη διαφορά διαλόγου και μονολόγου, δημοκρατίας και τυραννίας-αυταρχισμού· και, βέβαια, τη μεγάλη του ευχαρίστηση, όταν, ύστερα από το λίγο προγενέστερο προσωπικό μου δώρο των *Αυτογράφων Έργων* του Σολωμού, δέχτηκε το μικρό χάρισμά μου για τη βιβλιοθήκη του Λυκείου, μian πανόδετη σειρά των οχτώ τόμων της *Ποιητικής Ανθολογίας* του Λ. Πολίτη, την οποία μου είχε χαρίσει παλιότερα ο δάσκαλος που είχε ονειρευτεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 την ίδρυση του τρίτου ελληνικού πανεπιστημίου στην Κύπρο και ο οποίος έμελλε να πεθάνει ξαφνικά στην Αθήνα ύστερα από τρεις ακριβώς μέρες).

Δεν θυμάμαι τί ακριβώς του είχα στείλει αμέσως κατόπιν, ύστερα από τον γυρισμό μου στη Θεσσαλονίκη· σίγουρα, μαζί με το δακτυλόγραφο της ανάλυσής μου για το ποίημά του, κάποια ανάτυπα πρόσφατων δημοσιευμάτων μου και τη φωτοαναστατική έκδοσή μου *Απόκοπος, Απολλώνιος, Ιστορία της Σωσάννης*, Αθήνα, «Ερμής» [Λαϊκά Λογοτεχνικά Έντυπα, 1], 1982, του είχα στείλει τα τεύχη 29 (Οκτ. 1982) και 30 (Δεκ. 1982) του περ. *Φιλολόγος* του Συλλόγου Αποφοίτων της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης όπου πρωτοδημοσιεύτηκαν τα δύο μέρη της ανεπτυγμένης και ξαναδουλεμένης εισήγησής μου στα «Σεμινάρια για τη Δημοτική Γλώσσα και τη Λογοτεχνία» του 1981 («Από τις “απλές μορφές” της αφήγησης, στην αφηγηματική λογοτεχνία. Μια ανάγνωση του ποιήματος “Είς την οδόν των Φιλελλήνων» του Ανδρέα Εμπειρίκου»· εκεί, μεταξύ άλλων, και σύντομοι σχολιασμοί αποσπάσματος του πρόσφατα δημοσιευμένου από τον Φ. Σταυρίδη *Ημερολογίου του Βίου μου* του Σ. Τσερεζή, ποιημάτων του Μόντη και του ανέκδοτου, τότε, ποιήματος «Η τυραννία των λέξεων» του Κ. Χαραλαμπίδη, που, όταν το πρωτοδιάβασα στο κοινό των εκπαιδευτικών το 1981, έκανε τέτοια εντύπωση στον καθηγητή μας στην τελευταία τάξη του Πειραματικού και κατοπινό φίλο Χρ. Τσολάκη, ώστε να το συμπεριλάβει ευθύς στο βιβλίο-σταθμό της μέσης εκπαίδευσης για την Έκθεση-Έκφραση), ίσως και άλλα τεύχη του ίδιου περιοδικού, από τη σύντομη και άδοξα τερματισμένη περίοδο κατά την οποία ήμουν «σύμβουλος ύλης» του για τη νεοελληνική φιλολογία.

Νομίζω πως δεν χρειάζεται ξεχωριστό σχολιασμό κάποιο άλλο σημείο της μεταπαγαλινής επιστολής του 1983 που δημοσιεύεται εδώ (και είναι και η εκτενέστερη που μου έστειλε ποτέ ο Θ. Νικολάου)· έτσι κι αλλιώς, το κύριο σώμα της διευκρινίζει κενά και απορίες του μελετήματός μου και φωτίζει το ποίημα «Ζεστή μέρα του χειμώνα» με αποκαλυπτικές όσο

και λεπτότατα διατυπωμένες, αυτοβιογραφικές λεπτομέρειες: έτσι δεν θα μπορούσε να το φωτίσει κανείς αναγνώστης-ερμηνευτής του, ούτε φυσικά και ο βέβηλος εγώ («όσα ξέρει ο νοικοκύρης, δεν τα ξέρει ο κόσμος όλος»). Σημειώνω, απλώς, ότι, παρά το πρόχειρα «βελτιωμένο» εκείνο μελέτημά μου, η (πολύ άτεχνη και, κατά τόπους, κακή) γερμανική μετάφραση του ποιήματος από τη Nelly Weber, «Heijer Wintertag», στον αφιερωμένο στην Ντ. Παγιάση-Κατσούρη τόμο των Hans und Niki Eideneier (επιμ.), *Zyprische Miniaturen. Eine Anthologie*, Köln, «Romiosini», 1987, σσ. 85-86 (όπου ο Θ. Νικολάου αντιπροσωπεύεται μόνο με το ποίημα αυτό) είναι σαφές πως έγινε με βάση αποκλειστικά το κείμενο της ανθολογίας Δεύτερη Πανελλήνια Ποιητική Συνάντηση: *Νεότεροι Κύπριοι Ποιητές 1960-1982*, αφού ο στ. 15 («Das dem Haupt des Menschen Kühlung gibt») αποδίδει την αρχική γραφή «που δροσίζει την κεφαλή των ανθρώπων» και όχι την ηθελημένη από τον ποιητή μεταβολή «δροσίζοντας την κεφαλή των ανθρώπων» (βλ., τώρα, *Εικόνες*, σ. 13).

Αφού ο στόχος αυτού του σχολίου είναι η πλαισίωση της (φωτογραφικής) έκδοσης της συγκεκριμένης επιστολής του Θ. Νικολάου (δεν γίνεται καμιά επέμβαση, επισημαίνω όμως την παραδρομή διαθρώνοντας αντί διαρθρώνοντας στη σ. 2, γρ. 14 της επιστολής), δεν επεκτείνομαι σε πράγματα που αφορούν την περίοδο από τις 4.5.1983 κ.ε. Σημειώνω μονάχα πως – όπως έγινε και με τη φιλία μας με τον κοινό μας φίλο, τον μακαρίτη Γ. Π. Σαββίδη – τίποτε δεν στάθηκε ικανό να μας κάνει να ξεχάσουμε πως «ου το εμόν ή το σον, το ψυχρόν τούτο ρήμα, ερρήθη», ή να χαλάσει τα αισθήματά μας: κάτι τέτοιο δεν το κατάφεραν ούτε η υπαναχώρηση ενός αθηναίου ποιητή-μεταφραστή, εκδότη περιοδικού και υπεύθυνου εκδοτικού οίκου, που με είχε προσκαλέσει κάποτε να μιλήσω για τον Θ. Νικολάου στην Αθήνα, για να προτιμήσει κατόπιν, εντελώς ανειδοποίητα, άλλον, κύπριο πανεπιστημιακό φιλόλογο (μέσα στο παιχνίδι της πολύ συνηθιζόμενης μεταξύ Αθηνών και Λευκωσίας δημοσιοσχεστικής συναλλαγής), ούτε, βέβαια, η πρόσφατη ανενδοίαστη, προφορική και γραπτή επανάληψη από τον κύπριο πανεπιστημιακό φιλόλογο – χωρίς τις απαιτούμενες βιβλιογραφικές παραπομπές ή ενδείξεις δανεισμού – παρατηρήσεων για «ποιήματα ποιητικής» του ποιητή που τις είχα διατυπώσει προ καιρού σε διάφορα ελληνόγλωσσα και αγγλόγλωσσα δημοσιεύματά μου (τα ποιήματα αυτά ήταν, άλλωστε, εκείνα ακριβώς που είχα προσέξει και αναδημοσιεύσει στο τέλος της μελέτης μου του 1983): έτσι κι αλλιώς, «άμωμος ο Θεοδόσιος, αν έπταισαν ο Δάιος κι ο Κριτόλαος».

Γιώργος Κεχαγιόγλου

§

Όκαρίνα

Στό σημείωμα του κ. Σωτήρη Ραπτόπουλου «Γ. Σκαρίμπας - Φ. Δέλφης: Μιά επιστολή και ένα ποίημα» (*Μικροφιλολογικά*, τχ. 17) παρατίθεται ένα σχόλιο του Χαλκιδάου για τον εκ Δελφών όμοτεχνό του. Μεταφέρω εδώ την πρώτη παράγραφο:

«Ένα αλλοιώτικο περιστατικό, έχει σταθεί στην Γραμματεία μας, ή ποιητική

προσφορά του Φοίβου Δέλφη. Είναι μία «άνησυχία τῆς σιωπῆς» σάν τά κρυφά φουσκώματα του λόγου. Είναι ἕνας Πάνας, ὄχι μέ τό (μέ τρεῖς ὀπές) παγανιστικό κείνο σουραύλι, ἀλλά μέ χουφτωτή ὀμπρός στά χεῖλη του (ὑπό σουρτίνα) μία ὀκαρίνα.»

Ὁ κ. Ραπτόπουλος ὑποσημειώνει σχετικά: «Μέ τήν ἀναφορά στήν «ὀκαρίνα», (ἰταλικό) πνευστό ὄργανο πού τοποθετεῖται στά χεῖλη του Δέλφη ἀντί γιά τόν αὐλό του Πανός, ὑπονοοῦνται οἱ στενές σχέσεις του Φ. Δέλφη μέ τούς Ἴταλούς ποιητές καί διανοοῦμενους, ἀπό τούς ὁποίους ἔλαβε καί τήν ἀναγνώριση τοῦ ἔργου του πού του στερήθηκε ἡ πατρίδα του. Αὐτήν τήν σχέση γνῶριζε καλά ὁ Σκαριμπας καί τήν ἀπέδωσε μέ μία εὐστοχη 'καρικατούρα'.»

Ὅσο ξέρω, ὁ Σκαριμπας δέν πολυσυνῆθιζε τις κρυπτικές ἀναφορές· ἄλλωστε δέν εἶμαι καθόλου βέβαιος πῶς γνῶριζε τήν ἐθνικότητα τῆς ὀκαρίνας. Ὅλη ἡ τελευταία συντακτική περίοδος τῆς παραγράφου εἶναι ἀπλῶς ἕνα κράμα ἀπό ἀναφορές σέ προσφιλεῖς του εἰκόνες (τά «μετακινούμενα θέματα», κατά τή σύγχρονη ὀρολογία). Λογυχάρη τό «ἕνας Πάνας, ὄχι μέ τό (μέ τρεῖς ὀπές) παγανιστικό κείνο σουραύλι» παραπέμπει κατευθεῖαν στό ποίημα «Ἡ ἄγνωστη»:

Πάνας τοῦ δρόμου ἐρωτικός (...)

κειό τό λιανό μέ τρεῖς ὀπές – πού σφύραγα καλάμι...

Καί ἡ «ὀκαρίνα», πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἔρχεται ἴσια ἀπό Τό θεῖο τραγί: «Στήν ὀξώπορτα ἐβγάλα τήν ὀκαρίνα ἀπ' τήν τσέπη καί ἄρχισα νά σφυράω ἕνα τραγούδι· ἔφευγα! Οἱ ὑπερέτες, οἱ κολλῆγοι, ὁ μάγερας, – ὄλες οἱ ψυχές τούτ' τοῦ τόπου, – μέ κατευδῶναν περίλυποι.» (σ. 97, Νεφέλη).

Ἄν ὑπάρχει κάποια καρικατούρα στήν παράγραφο τοῦ σκαριμπικῶν σημειώματος, δέν εἶναι, φεῦ! τοῦ Φοίβου Δέλφη, ἀλλά ἐκείνου πού τόν ἐπαινεῖ – ὑπαλλαγῆ ἡ ὑποκατάσταση σχεδόν ἀναμενόμενη. Ἀδιάφυστος μάρτυρας τό ἐξώφυλλο τῆς πρώτης ἐκδοσης τοῦ Θεῖου τραγίου, ὅπου εἰκονίζονται ἀφημένοι στό πάει τους καί ὁ Πάνας-θεῖο τραγί καί ἡ ὀκαρίνα του.

Ἀλλά τώρα βλέπω πῶς ὁ Πάνας καί ἡ σουρτίνα του τοῦ σχολίου μέ ὑποχρεῶνουν νά πάρω πίσω τό «ἴσια» πού ἔγραψα πρωτύτερα. Γιατί ἄν κάποιο φιλοσκαριμπικό παιδί θελήσει νά περπατήσει στά λιβάδια τῶν χαμσουνικῶν μεταφράσεων τοῦ Βασίλη Δασκαλάκη (Ὁ Πάν, Ἐνας ἀλήτης παίζει μέ σουρτίνα, Στερνή χαρά ἢ ἄλλου), θά ἀνακαλύψει καί τήν ὀκαρίνα.

Λαόνικος Διονυσίου

Μικρο-μεταφραστικό

Με ἀφορμή το δημοσίευμα του Λ. Παπαλεοντίου «Βιβλιογραφία λογοτεχνικῶν μεταφράσεων» (Μικροφιλολογικά τχ. 17, ἀνοιξη 2005, σ. 31-32), θά ἤθελα νά παρατηρήσω τα παρακάτω:

1. Στον κατάλογο τῶν λογοτεχνικῶν μεταφράσεων πού ἐκδόθηκαν στήν Κύπρο ἕως τό 1950 δέν περιλαμβάνεται τό «περιπετειώδες κοινωνικόν μυθιστόρημα» του Ε. Richebourg με τίτλο «Ἡ κατηραμένη κόρη», πού διαθέτω στή βιβλιοθήκη μου. Εἶναι ἀνυπόγραφο «μετάφρασις περιληπτική», τυπωμένη στα «ἐκδοτικά καταστήματα/ Χρυσιστ. Γ. Σταυρινίδου/ Ὀδός Πυγμαλίωνος 10 Λευκωσία», χ.χ.ε., σ. 31. Ἀπό ἐξωτερικά στοιχεία ἡ ἐκδοση αὐτή χρονολογεῖται κατά την περίοδο 1932-37, με πιο πιθανή την τριετία 1933-35, ὅποτε ἔχομε καταγεγραμμένες ἐκδόσεις φυλλάδων ἀπό τό τυπογραφεῖο του Χρ. Γ. Σταυρινίδη, ὅταν αὐτό στεγαζόταν στήν ὁδὸ Πυγμαλίωνος 10. Ὅπως φαίνεται ἀπό ποιητάρικες φυλλάδες πού ἐκδόθηκαν στο τυπογραφεῖο του Χρ. Γ. Σταυρινίδη (βλ. Φοῖβος Σταυρίδης, Βιβλιο-

γραφία κυπριακής λαϊκής ποίησης 1884-1960. Λευκωσία 2002, σ. 651), αυτό στεγαζόταν κατά τα έτη 1931 και 1932 στην οδό Νικοκλέους 10, κατά τα έτη 1933-35 στην οδό Πυγμαλίωνος 10, στο διάστημα 1937-39 στην οδό Λήδρας 144, και από το 1940 μέχρι τουλάχιστον το 1948 στην οδό Λυκούργου.

2. Όσον αφορά το μεταφρασμένο από τον Αρσένιο Κ. Νικολαΐδη αφήγημα του Λέοντος Τολστόη *Η εξομολόγησίς μου*, όπως τουλάχιστον φαίνεται στο αντίτυπο που διαθέτω, εκδόθηκε το 1917 (και όχι το 1916) στη Λευκωσία από το τυπογραφείο «Θεσσαλονίκη», σε 72 σελίδες, με διαστάσεις 20.8 X 14.6 εκ. Πάντως, θα ήταν πολύ δύσκολο (ίσως όχι εντελώς απίθανο) να επανεκδοθεί στην Κύπρο της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα η ίδια μετάφραση και μάλιστα σε δυο συνεχείς χρονιές.

Γιάννης Βιολάρης

80

Ἡ βιβλιογραφία τῶν ἐλληνικῶν μεταφράσεων τῆς ξένης λογοτεχνίας

Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Α. Παπαλεοντίου εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ἀποστείλει τὸ τχ. 17 (ἄνοιξη 2005) τῶν *Μικροφιλολογικῶν*, ὅπου στὸ ὑπὸ τὰ στοιχεῖα «Π. Βιβλιογραφία λογοτεχνικῶν μεταφράσεων» (σσ. 31-32) δημοσιεύματά του καταχωρίζονται «προσθήκες» στὰ ἀναφερόμενα στὴν μελέτη μου «Ἡ βιβλιογραφία τῆς μεταφρασμένης στὰ ἑλληνικὰ ξένης λογοτεχνίας τοῦ ΙΘ' καὶ Κ' αἰ.» (Διασταυρώσεις, Μελέτες γιὰ τὸν ΙΘ' καὶ Κ' αἰ., Ἀθήνα, Χτζηνικολῆ 1998, σσ. 12-42, καὶ ἰδιαίτερα, σ. 26). Τὸν εὐχαριστῶ διπλά, διότι μὲ τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ μοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ πῶ καὶ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς πληρότητας, βέβαια, αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ ν' ἀνακοινώσω στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα τὴν φάση στὴν ὁποία βρίσκεται σήμερα ἡ ἐκδοτικὴ πορεία τοῦ ἔργου.

Α. Οἱ «προσθήκες»: Κατ' ἀρχὴν, κάθε προσθήκη, συμπλήρωση καὶ διόρθωση εἶναι εὐπρόσδεκτη καὶ ἀναμενόμενη. Ἔτσι, γίνεται πάντοτε μὲ τὶς βιβλιογραφίες, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀρχὴ ἀλλ' ὄχι τέλος. Ἔτσι συνέβη καὶ στὰ καθ' ἡμᾶς καὶ γιὰ νὰ μείνω στὰ μείζονα: μετὰ τὶς προσθήκες πολλῶν στὴν *Bibliographie Hellénique* τοῦ Αἰμ. Legrand, καὶ κυρίως ἐκεῖνες τῶν Λαδᾶ - Χατζηδημού, Ἡλιοῦ, Δημαρᾶ, Πλουμίδη κ. ἄ.π. ἔκτισε ἕναν πληρέστερο, ἔστω καὶ βραχυτέρο, κατάλογο τῆς ἐθνικῆς βιβλιογραφίας (1466-1800) ὁ Θωμᾶς Παπαδόπουλος. Μετὰ τὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* (1800-1863) τῶν Δημ. Γκίνη - Βαλ. Μέξα καὶ τὸ πλῆθος τῶν προσθηκῶν καὶ ἐπιπροσθηκῶν τοῦ Γκίνη, δεκάδων ἄλλων ἐρευνητῶν καὶ κυρίως ἐκείνων τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, ἄρχισε ὁ τελευταῖος νὰ «κτίζει» τὴν ἐθνικὴ βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰ., τῆς ὁποίας ὁ πρῶτος τόμος (κανόνας γιὰ τοὺς συνεχιστές του) εἶναι στὴν διάθεση τῆς ἔρευνας.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, καὶ γιὰ τὴν «Βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν μεταφράσεων τῆς ξένης λογοτεχνίας» οἱ προσθήκες, συμπληρώσεις, διορθώσεις κτλ. εἶναι καὶ προσδόκιμες καὶ ἀπαραίτητες, διότι κατὰ τὸν Αἰμίλιο Λεγράνδιο, θὰ ἦταν οἴηση νὰ πιστεῦει κανεὶς ὅτι εἶδε καὶ βιβλιογράφησε τὰ πάντα. Στὴν προκειμένη, ὅμως, περίπτωση, οἱ πληροφορίες ποὺ καταχωρίζει ὁ κ. Α. Π. στὸ δημοσίευσμά του εἶναι μὲν πολλαπλῶς χρήσιμες γιὰ περαιτέρω ἐπεξεργασία καὶ διασταύρωση, ἢ ἀπόφανσή του, ὅμως, ὅτι «ἡ πληροφορία ποὺ δίνει ὁ Κ. Γ. Κασίνης ... σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μεταφρασμένων λογοτεχνικῶν βιβλίων... ποὺ ἐκδόθηκαν στὴν Κύπρο κατὰ τὴν περίοδο 1901-1950 στὴ Λευκωσία εἶναι ἀνακριβής» δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα, διότι ὑποθέτει ὡς πάγια καὶ ὀριστικὰ τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης συνολικῆς παρουσίας μιᾶς ἔρευνας ἐν ἐξελίξει, ἐνῶ ὑπάρχουν στὴν ἴδια ἀνακοίνωση προειδοποιήσεις πρὸς ἀποφυγὴ τῶν παραναγνώσεων. Ποῖα στοιχεῖα

ἔπρεπε νὰ προσεχθῶν, ποὺ δὲν προσέχθηκαν, ὅπου βρίσκεται τὸ κλειδί: α) τὸ κείμενο εἶναι χρονολογημένο («Μάιος 1995»: Διασταυρώσεις, ὅπ.π., σ. 42, καὶ 337)· β) στὴν σ. 40 σημειώνεται ρητὰ, γιὰ νὰ προειδοποιηταὶ ὁ ἔνδεχόμενος χρήστης τῶν στοιχείων, ὅτι ἡ ἔρευνα αὐτὴ ποὺ ἄρχισε τὸ 1989 «θὰ συνεχισθεῖ γιὰ δυόμισιν χρόνια ἀκόμη χάρις στὸ Μεταφραστικὸν Λειωνάριον». Σημείωνα ὅτι μὲ τὸ πρόγραμμα «Μεταφραστικὸν Λειωνάριον» (ΕΠΕΤ II τῆς Γενικῆς Γραμματείας Ἐρευνας καὶ Τεχνολογίας) ἐξασφαλίστηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς μεγάλης ἔρευνας, ἡ ὁποία ἀπέφερε 20.000 περίπου, ὡς τὴν ὥρα, αὐτοτελῶς ἐκδεδομένες μεταφράσεις (1801-1990), γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες συγροτήθηκε ἕνας φάκελος μὲ ὅλα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα (συγγραφεῖς, μεταφραστὲς, ἐκδότες, προλόγους, εἰσαγωγές, ἐπιλόγους, βιβλιογραφία, κτλ.). Ἔτσι, οἱ 2.305 μεταφράσεις ποὺ ἀναφέρονται στὶς Διασταυρώσεις (σ. 22) γιὰ τὴν περίοδο 1901-1950 ἀποτυπώνουν τὰ προσωρινὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 1995, ἐνῶ σήμερα, δέκα χρόνια μετὰ (1995-2005), εἶναι 3.500 περίπου, ἤτοι αὐξηση 50% καὶ πλέον. Συνεπῶς, τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ὄχι μόνον δὲν εἶναι «ἀνακριβῆ», ἀλλ' ἀντίθετα ἀπεικονίζουν μὲ ἀπόλυτη ἀκριβεία τὰ δεδομένα τῆς συγκεκριμένης φάσης τῆς ἔρευνας.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν δευτέρη ἀπόφασιν ὅτι «φαίνεται νὰ ἄγνοεῖ ἐπίσης [ὁ Κ. Γ. Κασίνης] ὅτι λογοτεχνικὲς μεταφράσεις ἐκδίδονται στὴν Κύπρον καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1900». Δὲν ξέρω ἀπὸ ποῦ φεγγίτη «φαίνεται» κατὰ τέτοιο, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι στὸν ὑπὸ ἔκδοσιν Α' τόμο τῆς Βιβλιογραφίας... (βλ. παρακάτω τὸ Β'), ποὺ περιλαμβάνει ὀλόκληρον τὸν 19ο αἰῶνα, βρίσκονται τρία λήμματα μὲ τὴν περιγραφήν ἐξ αὐτοφίας τριῶν αὐτοτελῶς ἐκδεδομένων μεταφράσεων ποὺ τυπώθηκαν στὴν Κύπρον. Ἔτσι, γιὰ μὲν τὸ συγκεκριμένο δὲν «φαίνεται» ὅ,τι σημειώνεται παραπάνω. Ἐκεῖνο, ὅμως, ποὺ σίγουρα φαίνεται ἀπὸ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δημοσίευσμά μου καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔξι, αὐτοτελῆ καὶ μὴ, βρισκονται τρία λήμματα, γιὰ νὰ δείχνουν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἔρευνας, ἀλλὰ καὶ νὰ χρησιμεύουν ὡς ἀναγνωστικοὶ τροχοδείχτες) σχετικὰ μὲ τὴν Βιβλιογραφία τῶν μεταφράσεων καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς μεταφραστικῆς πράξης καὶ θεωρίας εἶναι ὅτι ὁ Κ. Γ. Κ. δὲν ἄγνοεῖ ὅτι μιὰ ἔρευνα τέτοιου εἴδους καὶ τέτοιας ἔκτασης δὲν κλείνει ποτὲ. Γι' αὐτὸ, θεωρεῖ ὅτι προσφυῶς ὁ Φ. Ἡλιού τιτλοφόρησε τὸ εἰσαγωγικὸν σημείωμα τῆς συγκεντρωτικῆς δημοσίευσης ὄλων τῶν ὡς τότε γνωστῶν προσθηκῶν κτλ. στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1800-1863) «Ἄνω τελεία» (βλ. Τετράδιον Ἐργασίας, ΕΙΕ/ΚΝΕ, ἀρ. 4 (1983), ὥστε νὰ τὸ ἔχουν ὑπόψιν ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τέτοιου εἴδους θέματα.

Β. Ἡ ἐκδοτικὴ τύχη τῆς Βιβλιογραφίας: Ὁ πρῶτος τόμος τῆς Βιβλιογραφίας τῶν ἑλληνικῶν μεταφράσεων τῆς ξένης λογοτεχνίας (1801-1900) βρίσκεται στὴν φάσιν «τυπωθῆτω» ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 2002. Δυστυχῶς, πέρασαν τρία καὶ πλέον χρόνια ἀνενεργὰ ἀπὸ κακοὺς χειρισμοὺς καὶ ὑπολογισμοὺς ἀπροσδιόνυσων ἀνθρώπων. Σήμερα, τὰ πράγματα ἀντιμετωπίζονται ρεαλιστικὰ καὶ ἔτσι ἐντὸς τῶν προσεχῶν μηνῶν θὰ τεθεῖ, ἐπὶ τέλους, ὑπόψιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κοινοῦ ὁ πρῶτος τόμος, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει: εὐρεία εἰσαγωγή γιὰ ὅλα τὰ ζητήματα (σσ. μδ'), τὴν βιβλιογραφικὴν καταγραφήν 3.215 αὐτοτελῶς ἐκδεδομένων μεταφράσεων, τὸ 82% τῶν ὁποίων προέρχεται ἀπὸ αὐτοφία (σσ. 1-668), Εὐρητήρια καὶ πίνακες (σσ. 669-819). Ὁ δευτέρος τόμος 1901-1950 βρίσκεται στὴν φάσιν τῆς τελικῆς ἐπεξεργασίας. Ὁ ἐκδοτικὸς ρυθμὸς γιὰ τοὺς ἐπόμενους τόμους (2-6) προγραμματίζεται νὰ εἶναι ἕνας τόμος κάθε δύο χρόνια. Αὐτὰ, λοιπόν, γιὰ τὴν ὥρα, νομίζω ὅτι εἶναι ἐπαρκῆ.

Κ. Γ. Κασίνης

Για τὴν Βιβλιογραφίαν λογοτεχνικῶν μεταφράσεων

Εἶναι αὐτονόητον ὅτι οἱ βιβλιογραφικὲς ἐργασίες δὲν τελειώνουν ποτέ. Ἐγὼ ὑπόψιν μου μόνον τὸ δημοσιευμένο μέρος τῆς ἔρευνας τοῦ Κ. Γ. Κασίνη (Διασταυρώσεις, 1998, σ. 11-42), καὶ ὄχι τὴν ὑπὸ ἔκδοσιν βιβλιογραφίαν του. Στὴν ἐργα-

σία του αυτή ο Κ. Γ. Κ. εξαρχής δηλώνει κατηγορηματικά: «Αλήθεια, ποιους αριθμούς έχει καθένας στην σκέψη του, όταν ομιλεί για ελληνικές μεταφράσεις της ξένης λογοτεχνίας που εξεδόθησαν αυτοτελώς κατά τους δύο τελευταίους αιώνες; Η απάντηση θα δοθεί από τους πίνακες που ακολουθούν» (σ. 12). Παραθέτει, λοιπόν, δεκαεφτά (17) λογής πίνακες, από τους οποίους μπορεί κανείς να πληροφορηθεί τα παρακάτω σχετικά με την Κύπρο: Σύμφωνα με τον Πίνακα 15 (σ. 25), καμιά λογοτεχνική μετάφραση δεν εκδόθηκε στο νησί έως το 1900· και, σύμφωνα με τον Πίνακα 16 (σ. 26), μόνο τρεις εκδόσεις μεταφρασμένης λογοτεχνίας βγήκαν στη Λευκωσία κατά την περίοδο 1901-1950. Επομένως, δεν χρειαζόταν να αναζητήσει κανείς «κλειδιά», «τροχιοδείκτες», «φεγγίτες» και άλλες γλαφυρές και διδακτικές φιλολογίες, για να καταθέσει μερικά βιβλιογραφικά στοιχεία που σαφώς απουσιάζουν από τους παραπάνω Πίνακες. Ό,τι και να συμβαίνει, αναμένουμε με ενδιαφέρον την πολύ συστηματική και σχολαστική (όπως τουλάχιστον εξαγγέλλεται) βιβλιογραφική έρευνα του Κ. Γ. Κ. για τις αυτοτελείς μεταφράσεις από τη διεθνή λογοτεχνία.

Α. Π.

Διορθώσεις-προσθήκες στα *Μικροφιλολογικά Τετράδια 4, Μνήμη Παντελή Μηχανικού*: Με επιστολή του (Λονδίνο, 4 Απριλίου 2005) ο κ. Αντώνης Κ. Ηλιάκης, υποδεικνύει ότι στη στήλη αλληλογραφίας του περ. *Κυπριακά Γράμματα* (19, Σεπτ.-Οκτ. 1954, σ. 405) ο διευθυντής του περιοδικού Ν. Κρανιδιώτης πληροφορούσε τον Π. Μηχανικό ότι δεν ενέκρινε για δημοσίευση το ποίημα του τελευταίου για τον Σεφέρη: «Είσθε επηρεασμένος από την αγάπη σας για τον ποιητή και δεν αντιμετωπίζετε αντικειμενικά το ποίημα. Περιμένουμε κάτι νεώτερο». Επίσης, ο κ. Ηλιάκης προσθέτει ότι «δεν νομίζω να υφίστατο 'συντακτική ομάδα' στα *Κυπριακά Γράμματα*. Ο Κρανιδιώτης αυτή την περίοδο ήταν ένα είδος one-man's-land».

Στην ίδια επιστολή του ο κ. Α. Κ. Ηλιάκης σημειώνει ότι στη σύσκεψη για έκδοση λογοτεχνικού περιοδικού, που έγινε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 στην Αμμόχωστο, δεν συμμετείχε ο Π. Μηχανικός· και ότι «ο Γ. Φάνος ήρθε μέχρι την πόρτα, κοίταξε μέσα, αντάλλαξε δυο λόγια μ' εμένα και τον Βραχίμη και εξηφανίσθη 'ανεπιστρεπτί'».

Μ-Φ

Ένα τραγούδι του Λευτέρη Παπαδόπουλου για την Κύπρο

Ο γνωστός στιχουργός και δημοσιογράφος Λευτέρης Παπαδόπουλος «έγραφε πάνω από 1200 τραγούδια, μπορεί και 1300», όπως γράφει στον πρόλογο του βιβλίου του *Τα τραγούδια μου - Απαντα*, 3η επανέκδοση, Αθήνα, Κάκτος, 2002. «Πολλά δεν περιλαμβάνονται στο βιβλίο, κάποια χάθηκαν, αρκετά παραμένουν ξεχασμένα σε βιβλιοθήκες φίλων». Ένα απ' αυτά τα ανέκδοτα και άγνωστα είναι και το παρακάτω τραγούδι με τον τίτλο «Στον τραγουδιστή», αφιερωμένο στον γνωστό κύπριο τραγουδιστή Μιχάλη Βιολάρη. Ανακάλυψα το χειρόγραφο στη βιβλιοθήκη του καλού μου φίλου Σωτήρη Ζώη, ο οποίος μου είπε ότι του το χάρισε κάποτε ο Βιολάρης. Γράφτηκε λίγους μήνες μετά τα τραγικά γεγονότα του 1974 στην Κύπρο και αναφέρεται σ' αυτά.

Σάββας Μαστραππάς

Στον τραγουδιστή

Την Κύπρο τη μακέλεψε η Τουρκιά
μαυροφορέσαν πάλι οι μανάδες
προδότες μας πουλήσαν δυο παράδες
ποια μοίρα μας εμοίρανε κακιά.

Τι θέλαμε κι εμείς απ' τη ζωή;
το χώμα μας και κάποια περηφάνεια
μα τώρα κλαίει στους δρόμους η ορφάνεια
κι η νύχτα δεν τελειώνει το πρωί.

Κουράγιο δεν ζητάω πατριώτη
μήτε κι απλώνω χέρι ζητιανιάς
μόν' κλαίω τη χαμένη μας τη νειότη
στα ξώφυλλα της βαρυχειμωνιάς.

Βιολάρη, κάτι άλλο δε μας λες;
Θα πιεις και θα 'χεις όλα σου τα δίκια
κι εγώ που 'χει η ψυχή μου δεκανίκια
θα σκέφτομαι: γελάς για να μην κλαις
γιατί 'σαι σαν και μένανε κι εσύ
Έλληνας, αδελφέ μου, πικραμένος
απ' τους αρχόντους πάντα προδομένος
κι είναι η ζωή σου μίζερη, μισή.

Κουράγιο δεν ζητάω πατριώτη...

Και τώρα που σ' ανέβασα ως εδώ
και σου 'δειξα τη μαύρη χαρακιά μου
έλα άμα θες στη θέση τη δικιά μου
που με πληρώνεις να σου τραγουδώ
και σκέψου να 'σαι συ τραγουδιστής
και το νησί σου να 'ν' μαχαιρωμένο,
να τραγουδάς τραγούδι ευτυχισμένο
και μέσα σου να νοιώθεις σαν κιοτής.

Κουράγιο δεν ζητάω πατριώτη
μήτε κι απλώνω χέρι ζητιανιάς
μόν' κλαίω τη χαμένη μου τη νειότη
στα ξώφυλλα της βαρυχειμωνιάς.

Λευτέρης Παπαδόπουλος
στον Μιχάλη Βιολάρη